

CONSTITUȚIA DIN 1923: UN PUNCT CULMINANT AL AFIRMĂRII CONSTITUȚIONALISMULUI ÎN ROMÂNIA

Prof. univ. dr. Mircea DUȚU*

Abstract: *The Constitution of March 29, 1923, represented, at the same time, a culmination of a process, which became century-old, of the affirmation of constitutionalism in Romania (started with the project of the “constitution of the cărvunari” from 1822 in Moldova) and one of foreshadowing its evolution in the following century, of which we are now taking into consideration. Beyond the actual legal text, the drafting and adoption of the centenary fundamental law represented a true “constitutional moment” with multiple consequences for the legal development of the country. Its preparation meant extensive public debates, the cycle of lectures on priority themes of the social and state organization held by the Romanian Social Institute (December 1921–June 1922), the four drafts representing the visions of the historical regions, the involvement of the political and intellectual personalities of the time. In terms of content, the innovations brought to the old text were relatively numerous, but they did not affect its previous vision and structuring bases. Among them, the addition of “national and unitary” to the state’s characteristics, the consecration of judicial control of the constitutionality of laws, the state’s ownership of underground resources, the creation of the Legislative Council, the recognition and guarantee of equal rights for national minorities, etc. should be noted. On the respective updated constitutional bases, the administrative, judicial, legislative unification of the regime of legal professions and higher legal education went on, and in this general context, the Romanian legal culture was established as one of a European synthesis with strong original accents. The new institutional framework favored the legislative and administrative unification, as well as the unified socio-economic development of the reunited country. At the same time, this is how we reached the crystallization of a tradition, generating constants that are manifested today as components of the Romanian constitutional identity and the affirmation of the Romanian legal culture as one of European synthesis. The debates, the analysis carried out and all the published works have created the foundations of the Romanian doctrine of public law.*

Key words: *Constitution of 1923; constitutional centenary anniversary; legal culture; national unitary state; constitutional tradition; constitutional control of laws; constitutional democracy; legislative unification; administrative unification; juridical solidarism;*

Scurte considerații introductive. Aureolată de a fi consacrat juridic și exprimat politico-instituțional realitatea a ceea ce s-a ipostaziat în imaginarul colectiv drept România Mare ca desăvârșire a procesului de unificare statală la 1 decembrie 1918, Constituția din 29 martie 1923 al cărei centenar suntem chemați a-l marca acum a fost considerată drept unul din vârfulurile, dacă nu cel rămas până acum cel mai înalt,

* Directorul Institutului de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu” al Academiei Române; mircea.dutu@gmail.com

de dezvoltare a constituționalismului românesc, apreciat în contextul dat. Deși adeseori citată și frecvent invocată ca atare până la adulație, legea fundamentală de atunci a făcut arareori obiectul unor analize profunde și cuprinzătoare în literatura domeniului, pe măsura semnificațiilor și implicațiilor sale în dezvoltarea democrației constituționale și a evoluției construcției statale naționale. Faptul poate fi explicabil conjunctural, dar nicidecum justificat și de acceptat pentru totdeauna mai ales în fața judecății istoriei.

Cele mai frecvente abordări monografice le datorăm istoricilor, bineînțeles rămase incomplete și insuficiente pe fondul substanței juridico-instituționale. Din păcate, cele convenite juriștilor s-au redus la referiri sporadice în paginile, și ele fatalmente rare, ale cursurilor și manualelor privitoare la succesiunea în timp a legiilor fundamentale (cu remarcă unei revizuirii, în privința căreia nu s-a respectat procedura de desfășurare!), sau în zona utilitarismului textelor (sumar) comentate. În cazul evaluărilor momentului constituțional centenar au intervenit, așadar, puternic evoluțiile conjuncturale concrete legate de mersul istoriei: după numai 7 ani de aplicare consecventă a regimului său politico-instituțional, odată cu instaurarea carlismului în 1930, în privința Constituției din 1923 a început „calvarul” contestărilor, deopotrivă prin apariția inițiativelor de revizuire până la abrogare și a practicilor totalitare de simulare a aplicării prevederilor sale, care aveau să atingă punctul culminant prin înlocuirea ei cu legea fundamentală de instaurare a dictaturii personale, plebiscitată din 11 februarie 1938. Atari evoluții au amânat analiza și reflecțiile teoretice convenite, iar evenimentele ce au urmat – izbucnirea celei de-a doua conflagrații mondiale, instaurarea sovieto-comunismului, detașarea și uitarea aferente deceniilor de ignorare/nepăsare post-1989 – au definitivat starea de precară înscrisoare a sa în analiza istoriei și dezvoltarea constituționalismului românesc.

De aceea, marcarea centenarului său reprezintă, poate, ultima mare șansă de a readuce în atenția cercetării științifice și ca obiect al reflecției teoretice profunde momentul politico-juridic constituțional din 1923 și a reuși în acest mod, printr-o „deblocare” a situației intervenite și stimulare a preocupărilor pertinente, o mai bună poziționare a sa în parcursul juridico-istoric național. Axa centrală a noii constituții, în jurul căreia s-a conturat întregul ansamblu reglementar actualizat al acesteia, a fost reprezentată de stabilirea convenitelor caractere ale statului român, impuse de noile împrejurări naționale și internaționale, consacrate în mod tradițional în articolul 1 al legii fundamentale și reflectarea ca substanță generală a concepției solidarismului, cu puternice nuanțe proprii, naționale. În acest sens, în mod semnificativ în raportul *Senatului* asupra proiectului de constituție din 1923, supus dezbaterilor și adoptării Constituantei, se menționa că „Faptele istorice cunoscute cer o a treia nouă redacțiune a articolului 1 din Constituția de la 1866. S-a adăugat cuvântul *unitar* pentru a se accentua și mai mult unitatea politică a tuturor românilor și a se condamna orice preocupățiune de federalism și de regionalism”. În explicitarea dilemei, un parlamentar preciza în deschiderea discuțiilor aferente: „Stat unitar și național este caracteristica fundamentală a noii noastre constituții”. Structura centralizată și

tendința de unificare erau considerate o constantă a dezvoltării istorice a statalității românești care, în mod progresiv, avea să se constituie într-un principiu definitoriu al constituționalismului modern românesc. Ori, după formularea deputatului Nicolae Iorga: „Stat național în care... o cultură va trebui să domine, aceea cu cele mai mari rădăcini aici și cu cele mai mari posibilități pentru viitor”¹.

Se degaja în acest fel permanența și viabilitatea cadrului constituțional stabilit la 1866, având în centrul său proiectul statului unitar – ca structură instituțională – modern și democratic, menit să favorizeze unificarea națiunii române și care treptat devenea în 1923 „național unitar”, adică atingerea unui alt nivel, superior de dezvoltare, caracterizare ce impunea apoi consolidarea tuturor componentelor sale, asemenea întregii societăți. Este surprinsă și exprimată astfel matricea constituțională de afirmare a modernității românești, care s-a dovedit un veritabil factor de progres al țării, prin potențialul său de articulare și mobilizare a eforturilor creatoare ale cetățeanului și colectivității. Totodată, de la concepția liberalismului individualist de început de secol al XIX-lea se trecea, în consonanță cu evoluțiile constituționalismului european, la viziunea solidaristă, dar văzută mai ales în termenii „nevoilor statului național unitar”.

Mai mult ca oriunde constituția și dezvoltarea constituțională a reprezentat la noi expresia cea mai fidelă, eficientă și reductibilă a proiectului de țară care s-a împlinit la 1918 și s-a consacrat constituțional în 1923 sub denumirea generică de România Mare.

1. Momentul constituțional 1923: dilemele unei sinteze culturale. Dacă constituționalismul desemnează în mod tradițional mișcarea istorică de idei care a guvernat apariția constituțiilor (scrise) și apoi le-a însoțit și înrâurit evoluția și afirmarea rolului lor în cadrul societății, marcarea unui moment constituțional, precum cel de față, presupune în mod necesar și o semnificativă dimensiune științifico-culturală. De altfel, orice lege fundamentală reprezintă, dincolo de esența sa politico-juridică intrinsecă concretă și operațională, și o lucrare de cunoaștere, apreciere și valorizare, de sinteză și valorificare, de înscriere într-o continuitate în context social general și de exprimare a unui set de opțiuni, valori și aspirații. Dintr-o asemenea perspectivă nici constituția din 29 martie 1923 nu se poate situa în afara unei atari abordări. Ea a reprezentat punctul culminant al primului secol de afirmare a preocupărilor constituționale moderne românești, inaugurat de lucrarea cărvunarilor moldoveni din 1822 și, totodată, cel de pornire și prefigurare a dezvoltării constituționale pentru următorii o sută de ani care se împlinesc acum. Generată la 1866, în urma unui deceniu de frământări și acumulări interne și europene inițiat de Tratatul de la Paris din 1856 și cristalizat ideatic prin Convenția din 1858, prima noastră lege fundamentală a încununat eforturile de modernizare și

¹ *Constituția României din 1923. Annotată cu dezbateri parlamentare și jurisprudențe*, A. Lascarov-Moldovanu, Sergiu D. Ionescu, Editura Tipografiei „Curierul Judiciar”, București, 1925, p. 8 și urm.

unificare aferente momentului fondator 1859, devenind vectorul ultim și decisiv de obținere a independenței naționale la 1877. Născut politico-juridic printr-un transplant de model acreditat european, constituționalismul românesc a fost, prin scopuri și vocație, promovat ca unul național, liberal și democratic. Vocația sa unificatoare și integratoare statal și-a găsit împlinirea deplină la 1918, iar consacrarea concretă a dobândit-o prin litera și spiritul constituției din 29 martie 1923. Ea a constituit, așadar, o împlinire istorică, o lucrare socială neîntreruptă și, nu în ultimul rând, o operă de creație juridico-politică reprezentativă, o încercare și o reușită a Școlii românești de drept constituțional, devenită națională. La 1923 și prin actualizarea adusă primei legi fundamentale, România își crease și avea deja o tradiție constituțională, de cel puțin 57 de ani măsurabili în timp, care se particulariza național și prin afirmarea profilului propriu în spațiul european. Ea a rămas în percepția legislativă drept „Constituția din 1866, cu modificările ce ulterior i-au fost aduse de Constituția din martie 1923” (precum se menționa, de exemplu, în Înaltul decret regal nr. 1626 din 31 august 1944 de repunere a sa în vigoare parțială și pentru o scurtă durată de tranziție). Dar înainte de toate conferise României statutul de *prim stat constituțional* din Europa de sud-est pentru că, așa cum declara Constantin Stere, în noiembrie 1923, la 1866 țara noastră avea deja o constituție într-o vreme când „Bulgaria nu se născuse încă, Serbia constituia un mic stat vasal, monarhia habsburgică trăia în urma frământărilor din 1848 sub regimul absolutist; ea nu ajunsese măcar la pactul din 1867, care punea începutul modest al unei vieți constituționale, Rusia trecea spre instituții moderne, dar nu spre constituționalism, Franța lui Napoleon al III-lea, născută prin lovitură de stat, nu-și permisesese nici cea vagă încercare de constituționalism. Bismarck în Germania ieșea triumfător în lupta violentă împotriva Reichstagului”². Iar la 1923 își continua și marca exemplaritatea printr-o adaptare evidentă la exigențele momentului istoric, în plan statal, social și cultural. Constituționalismul a devenit, prin urmare, și expresia unei întâietăți și exemplarități românești în plan internațional.

În contextul evenimentelor concrete ale momentului istoric dat (1918–1923), elaborarea și adoptarea constituției de acum un secol reprezintă etapa finală a primei faze politico-instituționale și normative de definire a dimensiunilor așezământului statal românesc născut în urma actelor succesive de autodeterminare din 1918 – la 27 martie în Chișinău, 28 noiembrie în Cernăuți și 1 decembrie la Alba Iulia –, urmate de legile interne de acceptare, recunoscute și confirmate internațional prin tratatele de pace de la Paris din 1919–1920. În mod evident, în urma acestor acte de drept intern și de drept internațional, Constituția de la 1866, cu modificările ulterioare, s-a extins deplin drept și în noile teritorii alipite (având ca precedente situațiile din 1878 în privința Dobrogei și din 1913 referitor la Cadrilater). În mod semnificativ Decretul regal de convocare a corpurilor legiuitoare de constituire a primului Parlament al României întregite din 1919 și cele ce i-au urmat în această perioadă specificau expres,

² Discursul lui C. Stere în Parlament, 29 noiembrie 1923, în „Dezbaterile Adunării Deputaților”, în „Monitorul Oficial” nr. 15 din 1 decembrie 1923, p. 173.

din rațiuni ținând de caracterul excepțional al situației concrete, caracterul de constituantă al acestora, ceea ce a pus sub semnul unei semnificații juridice speciale întreaga activitate de legiferare pertinentă, precum și actele premergătoare ce au dat ființă și conținut legii fundamentale din 29 martie 1923.

Depășirea „dilemei constituționale”, afirmarea continuității așezământului constituțional fondator de la 1866 și actualizarea datelor sale în raport cu noile realități ale vieții naționale spre a servi ca temei al consolidării instituțional-legislative, social-politice și economice a țării reîntregite a constituit provocarea istorică cea mai importantă imediat după desăvârșirea unificării politico-statale la 1 decembrie 1918, recunoscută internațional prin tratatele de pace din 1919 și 1920. Într-adevăr, prima expresie necesară a unității politice era reprezentată de extinderea aceleiași organizări constituționale asupra întregului teritoriu devenit național, recunoașterea și garantarea drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor, crearea condițiilor favorabile unei vieți comune și dezvoltări endogene a societății. Confuzia constituțională întreținută și complicată de juriști și folosită de oamenii politici după împrejurări³ a fost generată și era alimentată de percepțiile diferite și părerile contradictorii în legătură cu situația constituțională a provinciilor alipite. Într-adevăr, teza dominantă din punct de vedere juridic era aceea a extinderii *de iure* și *de facto* și asupra noilor provincii a constituției Vechiului Regat, din 1866 cu modificările din 1879, 1884 și 1917, iar față de noua configurație teritorială și evoluțiile generale ale societății se impunea actualizarea grabnică a prevederilor sale. Nu lipseau însă nici opinii, chiar politice, care apreciau că Basarabia, Ardealul și Bucovina se găseau în stare de tranziție constituțională, că România întregă s-ar fi aflat în „stare de revoluție”, în sensul lipsei oricărei norme de drept (constituțional) și până la stabilirea unei noi legi fundamentale întregul proces de consolidare a unificării era suspendat, chiar simbolică încoronare a regelui Ferdinand și a reginei Maria la Alba Iulia, în octombrie 1922, fiind considerată ca imposibilă juridic, din moment ce nu aveau pe ce constituție să jure! Venirea la putere a PNL, în urma alegerilor din ianuarie 1922, a relansat problema, noii guvernanți fiind hotărâți, în deplin acord cu Regele Ferdinand, să pună capăt situației confuze prin preocuparea de a da țării cât mai repede o rânduială constituțională fermă, clară și stimulativă. Pentru aceasta s-a elaborat o veritabilă strategie și s-au mobilizat forțe politico-juridice considerabile; ea a cuprins o argumentație teoretică menită să se justifice și pentru aceasta s-au implicat personalități ale domeniului. Din perspectiva decantărilor unui secol, întreaga desfășurare a procesului de pregătire, elaborare și adoptare a actului constituțional nu a fost la voia întâmplării, ci major din 1923 a urmat o viziune bine conturată și ferm aplicată.

Dincolo de procesul politic complex și textul normativ rezultat, adoptarea Constituției din 1923 a însemnat și un exercițiu, și un efort intelectuale extraordinare, la care au participat forțele juridice creatoare reunite ale țării reîntregite, într-un context inedit și rămas unic în istoria dreptului din țara noastră. Adunarea, dialogul

³ St. Zeletin, *Forță și constituție*, în „Neoliberalism”, București, 1927, p. 169.

și valorificarea marilor experiențe constituționale europene aduse la București de reprezentanții orizontului juridic multicultural românesc al timpului – neolatin, austriac, austro-ungar și rus –, au presupus o operă de sinteză și opțiuni juridico-culturale extraordinare, menite să asigure continuitate, să satisfacă diversitatea și mai ales să garanteze specificitatea statală națională într-o Europă fondată pe valorile Dreptului și Justiției. Această compatibilitate extraordinară între mersul național și concertul european a oferit procesului de recreare constituțională aferent statului național unitar șansa unui curs unic, cu rezultate excepționale. Trei coordonate majore au concurat la această perspectivă: consecvența în promovarea prin adaptare a cadrului fondator de la 1866, de sorginte occidental-europeană, național liberal, dezbateră intelectuală a momentului constituțional, și în special în cadrul Institutului Social Român (ISR), prin inițiative de genul ciclului de 23 prelegeri organizat de profesorul D. Gusti și dialogul juridic național asigurat prin anteproiectele de constituție elaborate, publicate și dezbătute în acest context, spre a explica viziunea demersului și a încerca o cât mai mare acceptabilitate socială a sa. Așa cum afirma unul dintre intervenienți, în alcătuirea noii formule, adaptată și actualizată a pactului fundamental din 1923, filosofii și sociologii au adus în atenție „conceptul lor de armonie socială”, juriștii au asigurat „construcția tehnică a legii” și, în final, oamenii politici, procedând prin selecție, au reținut și consacrat constituțional tezele și soluțiile considerate a exprima cel mai bine exigențele timpului și corespunde priorităților societății, fără ca implicarea lor să fie cu nimic mai prejos decât cea a primilor, întrucât politica e ea însăși o artă, una din cele mai complexe, cea a „soluțiilor practice puse în serviciul intereselor naționale”.

2. Punctul culminant al unificării teritorial-statale. Grație conjuncturii istorice constituționalismul românesc s-a născut ca unul, prin esențele sale, național, liberal și democratic, într-o ecuație a interdependențelor care i-au conferit identitate și perenitate și consolidat rolul de purtător de progres social. Ca act politico-juridic concret, Constituția din 29 martie 1923 s-a înscris istoric în procesul general de desăvârșire a construcției unității statale a teritoriilor locuite de români în aplicarea primatului principiului juridic al naționalităților, devenit dominant la nivel european începând din a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Ea a reprezentat o expresie elocventă și o măsură prioritară a unificării juridico-instituționale, cu dimensiunile sale administrativă, judiciară, legislativă, a regimului profesiilor juridice și, nu în ultimul rând, prin jurisprudența și reflecțiile dezvoltate, cea în planul științei dreptului și culturii juridice. Într-adevăr, era în afară de orice discuție expresia necesității unei „constituții unitare” pentru un stat unificat; problema s-a tranșat tacit „prin conlucrarea tuturor reprezentanților națiunii sub formele și în baza constituției vechi”, prin extinderea legii fundamentale din Vechiul Regat peste toate provinciile alipite⁴. O soluție care se va impune în cele din urmă și în privința realizării întregii unificări legislative. Totuși, desăvârșirea unității statale, unificarea vieții juridice,

⁴ N. Corodeanu, *Modificarea constituției*, în „Curierul Judiciar”, nr. 4, 26 ianuarie 1923, p. 56.

receptarea și exprimarea noilor valori ale constituționalismului european rezultate după Primul Război Mondial și nevoia regândirii așezământului statal din această perspectivă impuneau și actualizarea tiparului constituțional. Atunci au primat rațiunile de consecvență în promovarea funcțiilor modernizatoare, integratoare și de consolidare ale constituționalismului în varianta lui românească, avute în vedere la asumarea sa ca factor determinant în constituirea și afirmarea statalității noastre moderne, de tip european-occidental. Pentru aceasta s-a impus, mai întâi, depășirea tensiunilor inerente generate de prezența și confruntarea concomitentă a mai multor tradiții și realități constituționale aferente provinciilor alipite Vechiului Regat, care își revendicau persistența prin preluarea și exprimarea în litera și spiritul așteptatului text constituțional. Posibilele interferențe și influențe reciproce între soclul preexistent, de sorginte belgiano-europeană implantat la 1866 și dezvoltat în cele peste cinci decenii și jumătate care îi urmaseră, și experiențele noilor veniți – cea austro-ungară din Transilvania, austriacă aferentă Bucovinei și rusească prezentă în Basarabia – așteptau, sub presiune politică, reflectarea și asimilarea. Diversitatea situațiilor mergea până la revendicări de păstrare a autonomiei regionale, ceea ce contravenea esenței unitare a edificiului constituțional acceptat și promovat în contextul românesc și punea în pericol patrimoniul dobândit și adaptat cerințelor proprii. Orbiți de mizele concrete ale momentului și fără a detecta adevăratele sensuri ale mersului constituțional românesc, unii au invocat, în contestarea proiectului avansat oficial, defecțiuni ținând de amploarea revizuirii așezământului constituțional inițial, fondator și formator. Desigur, din punct de vedere formal, potrivit criteriului numărului articolelor abrogate, înlocuite, modificate și reformulate, poate că așa a fost. Dar, pe esența lucrurilor, adaptarea a reușit, ceea ce urmărea în mod definitiv, să asigure continuitatea, desăvârșirea, consolidarea și afirmarea misiunii statalității românești. Întregul proces de dezvoltare constituțională și unificare legislativă post-1918 s-a realizat în cele din urmă după modul atunci avansat și înfăptuit prin adaptarea legii fundamentale la noile realități și extinderea reglementărilor din Vechiul Regat asupra provinciilor alipite – 1928 în Basarabia, 1938 în Bucovina și 1943 în Ardeal în temeiul a două axiome: natura modernă de tip european a dreptului din întreg cuprinsul românesc și caracterul asumării sale liber consimțite numai în Vechiul Regat. Întregul edificiu constituțional a fost astfel reșezat ținând seama de imperativul consacării nevoilor statului național unitar român, care devenea arhetipul dezvoltării naționale.

3. Un „vârf” al democrației constituționale. Organizarea României ca stat unitar, cu un regim politic democratic de tip occidental și de garantare a drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățeanului, a fost considerată un factor important de promovare a unificării naționale, promovat ca atare. Constituționalismul românesc și-a afirmat astfel, în mod specific, una din funcțiile sale majore, cea de integrare statală a națiunilor pe principiul autodeterminării popoarelor. Sistemul juridico-instituțional modern a reprezentat o atracție și o garanție pentru locuitorii

provinciilor românești pe rând alipite pentru un viitor comun, deopotrivă, național și democratic în cadrul statului român. O primă ilustrare în timp după momentul fondator 1859–1866 a acestui fapt a constituit-o revenirea la vechea țară a teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, când în *Proclamația* adresată locuitorilor Dobrogei, la 14/26 noiembrie 1878, Carol I afirma: „Veți depinde de acum înainte de un stat unde nu voința arbitrară, ci numai legea desbătută și încuviințată de națiune hotărăște și ocârmuiește. Cele mai scumpe lucruri ale omenirii: viața, onoarea și proprietatea sunt puse sub scutul unei Constituții pe care ne-o râvnesc multe națiuni străine. Religia voastră, familia voastră, pragul casei voastre vor fi apărate de legile noastre, și nimeni nu le va putea lovi fără a-și primi legiuita pedeapsă”⁵. Constituționalismul democratic fusese, așadar, asumat ca o emblemă a regimului politic românesc și era afirmat ca atare.

În aceeași perspectivă, inițierea mării revizuii constituționale la începutul anilor 1910, care avea să conducă în cele din urmă la adoptarea Constituției din 1923, a fost justificată prin necesitatea consolidării interne a statului (în primul rând pe calea reformei agrare, cu dreaptă despăgubire, în anumite condiții și introducerea colegiului electoral unic), din punctul de vedere al politicii externe a țării, al rolului ce revenea Vechiului Regat în regiune ca promotor al afirmării dreptului la autodeterminare al popoarelor, apărarea ființei sale și de înfăptuire a dezideratului secular de dezrobire a teritoriilor locuite de români ce se găseau sub dominație străină și factor de promovare a valorilor democratice europene. Reforma constituțională, anunțată prin scrisoarea-manifest a Partidului Liberal din septembrie 1913, era precipitată, în concepția autorilor săi, de „noile condiții interne și internaționale create statului român în urma războaielor balcanice, când România trebuia să pășească pe un nou drum de dezvoltare”⁶. Declarația privind propunerea de revizuire din 21 februarie 1914 și pozițiile exprimate asupra conținutului său reiterau aceeași idee că întărirea economică și social-politică a statului român modern era o adevărată nevoie națională și servea în mod direct și decisiv accelerării procesului de unificare națională. O atare dimensiune avea să se accentueze și să se nuanțeze în noua conjunctură internațională generată de izbucnirea Primului Război Mondial, în condițiile în care noua organizare europeană pe principiile naționalităților și a statelor naționale devenea tot mai evidentă. Așa cum rezulta și din acordul încheiat cu Antanta în august 1916, România intrase în război tocmai pentru realizarea marelui deziderat al reîntregirii sale în fruntariile etnico-naturale ale națiunii române, iar modificările constituționale din 1917 se circumscriau și mai mult unor atari semnificații.

„Atât sufragiul universal, cât și principiul exproprierii – declara Ion I. C. Brătianu în sesiunea extraordinară a Parlamentului desfășurată la Iași în mai–iunie

⁵ *Proclamația Alteței Sale Regale Carol I către poporațiunea Dobrogei*, 14/26 noiembrie 1878, în vol. „Treizeci de ani de domnie a Regelui Carol I. Cuvântări și acte”, Editura Academiei Române, București, 1879, vol. I (1866–1880), p. 515.

⁶ „Viitorul” din 8 septembrie 1913.

1917 – sunt cerute nu numai de spiritul vremurilor în care trăim, dar și de necesitățile pe care ni le impune întinderea suveranității noastre dincolo de Carpați”⁷. Însă, „cel mai mare” și mai impactant discurs în favoarea revizuirii constituției a fost considerat și rămâne cel rostit la 9 iunie 1917 de marele orator Barbu Ștefănescu Delavrancea. Deși conservator, relevând interdependența organică dintre problema agrară și cea națională, el surprindea și exprima elocvent legătura dintre regimul constituțional și aspirațiile de unitate națională: „nu vrem să se mai audă din gura dușmanilor din țară și din afară: priviți la frații voștri: n-au pământ, libertăți și drepturi... Dându-le ce nu au, noi îi cucerim biruindu-ne... Cu revizuirea Constituției dereticăm casa noastră în care vom primi pe frații noștri, după atâtea veacuri de durere și suferințe”⁸.

Proiectele votate de către Parlament au fost supuse aprobării regelui, care, la 19 iulie 1917, semna decretul nr. 721, publicat în Monitorul oficial din 20 iulie 1917, pentru modificarea articolelor 19, 57 și 67 din legea fundamentală prin care se consacrau principiile generale ale exproprierii și se instituia regimul electoral bazat pe votul universal.

Iar concluziile cele mai expresive asupra momentului constituțional respectiv aparțineau tot primului-ministru Ion I.C. Brătianu care vedea, astfel, „pentru trecut încheierea unui capitol din viața și programul politic al Partidului Liberal”, și pentru viitor „un capitol nou în dezvoltarea mai completă și mai trainică a țării”⁹.

4. Noile ținuturi, Constituția și Constituanta. Conștienți de dificultățile adoptării unui nou așezământ constituțional în condițiile politico-sociale date, care să continue viziunea fondatoare de la 1866, așa încât să consfințească desăvârșirea unității statale, să contribuie la consolidarea sa și să reprezinte baza politico-juridică a realizării unificării în celelalte domenii ale vieții naționale, în frunte cu cea juridică și administrativă, liberalii au elaborat un veritabil program de „reconstrucție constituțională”. Acesta cuprindea ca obiective esențiale menținerea tiparului constituțional anterior și adaptarea și dezvoltarea prevederilor în raport cu noile realități sociale ale țării întregite, iar în acest scop promovarea unei proceduri de elaborare și adoptare a textului aferent care să permită continuitate, coerență și atingerea lor și să evite dezagregări politico-administrative periculoase pentru starea fragilă și evoluția imprevizibilă a statului național român unitar. O atare viziune a fost expusă în termeni de „filozofie juridică” mai întâi prin două conferințe ținute în martie 1921, în cadrul Secțiunii Juridice a Institutului Social Român, de profesorul Mircea Djuvara (1886–1945) în care se încercau răspunsuri juridice la două întrebări fundamentale¹⁰. În prima, ținută la 5 martie, abordându-se problema unificării

⁷ D.A.D. Sesiunea extraordinară 1916–1917, ședința din 6 mai 1917, p. 70.

⁸ *Idem*, p. 588.

⁹ Dezbaterile Constituantei, Senat, ședința din 20 iunie 1917, p. 224.

¹⁰ Publicate sub titlul *Noile ținuturi, Constituțiunea și Constituanta*, Imprimeriile Independente, București, 1921.

constituționale, se ridică dilema invocată în titlu și prezentă în mediile politice, cu toată gravitatea sa: *Primit-a Ardealul prin unire Constituția Vechiului Regat?* Și cum se considera că de dezlegarea care i se da depindea și procedura de urmat, la 19 martie același an a urmat abordarea subiectului subsecvent: *Poate păși Parlamentul actual la votarea unei noi constituții?* Nu întâmplător ambele prelegeri erau puse sub motto-ul unui citat, dintr-o lucrare a lui Simion Bărnuțiu, potrivit căruia „Nici o constituție nu e dreaptă afară de aceea care pune în lucrare dominațiunea voinței generale. Fiecare constituție e nedreaptă sau dreaptă în acea măsură în care se depărtează sau se apropie de acel ideal”¹¹.

Deși răspunsurile veneau din partea unui reputat filosof al dreptului, care ne asigura, în plus, că problemele vor fi cercetate „dintr-un punct de vedere științific și obiectiv în drept”, nu putem ignora calitatea lui de fost consilier juridic al lui I.I.C. Brătianu la Conferința de pace de la Paris (1919–1920), de activitatea, inclusiv istorico-juridică, de promovare a drepturilor naționale, de demnitar liberal și în special de confirmarea prefigurărilor sale de evoluția ulterioară a lucrurilor.

Referitor la prima temă, controversa purta asupra faptului dacă, prin unire, Ardealul „primise dreptul constituțional al Vechiului Regat” și, într-un plan mai larg, ar fi fost puse condiții restrictive de ordin constituțional la alipire așa încât constituția „fiecareia din ele a continuat să subziste și în cadrele României Mari”. Vizând situația Basarabiei și Bucovinei, revenirea acestora ca regiuni rupte din vechea Moldovă și incontestabila continuitate juridică dintre acestea și statul român unificat la 1859 le integra în mod normal organizării de stat a Vechiului Regat și dispozițiilor legii sale fundamentale necomportând dispute juridice majore. Lucrurile apăreau mai complicate deci în privința Transilvaniei care se bucura deja de tradiția așa-zisei „independențe constituționale”¹² Deși prin Rezoluția de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 se exprimase voința de unire cu România, rămânea de clarificat pe deplin problema dacă fusese făcută „sub oarecare condiții” și în special cea a unei anumite autonomii până la Constituantă ce părea, după unii, a se putea degaja din paragraful II al documentului. În corecta apreciere a marelui jurist, textul respectiv reprezenta un complex de deziderate sau cel mult reperatele unui mandat imperativ și nicidecum unul de lege fundamentală. În baza sa mandatarii Ardealului au venit la București unde guvernul român, recunoscut, fără îndoială, ca un guvern central și al noului ținut care se alipea, a emis, cu consimțământul trimișilor Transilvaniei, decretul-lege din 13 decembrie 1918 (ratificat ulterior de primul Parlament al României Mari), care „constata, pur și simplu, fără nici o restricțiune sau condiție, unirea teritoriilor ungare cu vechiul regat”; devenit astfel „primul text constituțional al țării românești reîntregite”, „primul text comun al Vechiului Regat și al Ardealului”. Din perspectivă juridică, considera M. Djuvara, cele două părți care se uneau nu veneau pe picior de egalitate; „Ardealul se subordona din punct de vedere

¹¹ Simion Bărnuțiu, *Dreptul natural publicu*, Iași, 1870, p. 93.

¹² M. Duțu, T. Avrigeanu, *Fundamentele dreptății naționale. Tratatul de la Trianon și conștiința juridică românească*, Editura Universul Juridic, București, 2020, p. 56 și urm.

al dreptului politic statului liber, iar nu statul liber Ardealului, după cum nu subzista vreun dualism oarecare în care statul liber și Ardealul să-și păstreze fiecare individualitatea”. Argumentele curgeau relativ logic în jurul constatării indubitabile: Transilvania nu fusese un stat înainte de alipire spre a se face o unire precum cea de la 1859, operată între două state, Moldova și Țara Românească. După dezmembrarea imperiului austro-ungar, ea a rămas juridic „ca o ruptură informă din statul maghiar fără nici o organizație publică efectivă și fără putere publică”. Din momentul unirii, Ardealul se supunea unui nou regim, intrând în „formațiunea organică preexistentă a vechiului stat român”. Așadar, constată cu îndreptățire analistul jurist, Guvernul era de atunci înainte unul, cel deja existent la București, care nu făcea decât să primească unirea; șeful statului era iarăși unul singur, cel din București; puterea armată era cea din Vechiul Regat; statul, în fine, era unul singur, cel vechi și puterii sale venea să i se supună o nouă provincie. Nu ne găseam în prezența a două puteri egale, a două state care se unesc, ci în situația unui singur stat care își lărgea granițele și își impunea și aici întreaga lui organizare fundamentală. Se concluziona astfel, în termeni strict juridici, că decretul-lege din 13 decembrie 1918 a implicat recunoașterea formală de Ardeal a constituției Vechiului Regat, din moment ce acesta, care era singura bază *legală* a unirii, prevedea o alipire cu totul necondiționată la vechiul stat liber român. Din aceeași perspectivă urma să fie privită și respinsă pretinsa condiționare (prin paragraful II al Rezoluției de la Alba Iulia) de a nu se recunoaște legea fundamentală a Vechiului Regat până la facerea unei noi constituții a României Mari, precum și cea a unei, tot până atunci, pretinse autonomii provizorii a Ardealului, fie ea și numai administrativă, dacă nu și constituțională.

Concluzia era aceea că, deopotrivă, argumentele de drept și „cele mai înalte interese ale statului român” militau în favoarea „unității sale juridice și prin urmare a existenței unor acelorași principii fundamentale de organizare pe tot teritoriul său”. Se desprindea, în același timp, ideea că problema dacă Parlamentul rezultat în urma alegerilor din ianuarie 1921 avea și calitatea de constituantă nu trebuia să fie influențată de faptul alipirii noilor provincii la Regatul român. Premisa de la care se impunea să se plece și în această privință era aceea de a fi vorba de același stat român dinainte de întregirea deplină, cu aceeași existență juridică și numai granițele sale deveniseră altele începând cu 1 decembrie 1918, prin extindere teritorială.

În încercarea de a oferi un răspuns și a acredita o fundamentare juridică celei de-a doua chestiuni esențiale, ridicată de demersul constituțional (liberal), respectiv dacă se putea trece la adoptarea noii constituții fără urmarea întocmai a prescripțiilor procedurale de revizuire ale legii fundamentale în vigoare, în conferința sa din 19 martie 1921, susținută în cadrul secțiunii juridice a ISR, filosoful jurist recurgea la o perspectivă care ținea de teoria generală a dreptului constituțional și oferea o soluție de principiu care avea să fie urmată practic și să conducă în cele din urmă, doi ani mai târziu, la 29 martie, la adoptarea a ceea s-a denumit Constituția României Mari. Problema centrală devenea, în abordarea filosofico-juridică aleasă, cea a raportului dintre constituția formală și cea reală, cea de a ști dacă dreptul

constituțional pozitiv este dreptul scris sau cel practicat și cine decide în cele din urmă în această privință. Constatarea că dreptul realmente aplicat și efectiv obligatoriu nu era întotdeauna identic cu cel scris, iar abaterile nu se supuneau decât controlului politic, conducea la concluzia că practica singură constituie dreptul. Revenind deschis la întrebarea dacă dreptul constituțional de la momentul istoric respectiv permitea camerelor parlamentare în funcțiune să treacă la prepararea și votarea Constituției României Mari, M. Djuvara recunoștea că aceasta nu putea primi un răspuns categoric și totul depindea de faptul dacă erau respectate principiile fundamentale ale dreptului public. În acest sens se aprecia că la baza organizării noastre statale se găsea ideea că națiunea, prin voința ei, este izvorul legal al oricărei manifestări juridice, iar reprezentarea sa faptică stă în partidele politice. Ca atare, dacă acestea se pun de acord sau un parlament impune prin autoritatea sa morală și politică, „se poate proceda în fapt și în drept la facerea unei constituții”. Pe lângă aceasta se mai cerea ca la o atare operațiune juridică să nu existe nicio „opunere reală și eficace a vreunui factor politic al țării”, precum în cazul concret, Suveranul. În orice caz, era necesar și suficient ca națiunea să aprobe în mod tacit sau expres ceea ce se făcea. Și aici sugestiile care au fost asumate și promovate în demersul constituțional concret din anii 1921–1923 devin și mai transparente. Prin urmare, se considera că, în mod tacit, națiunea o putea face prin expansiunea opiniei publice generale care, fără discordanțe serioase, ar susține acțiunea reprezentanților națiunii în Parlament. În mod expres, tot ea putea interveni în mod prealabil, fie după votarea noii constituții de camere. În acest scop „trebuie ca aceasta să fie consultată în principiu și colegiul electoral trebuie să fie cât mai larg”. Respectiva consultare putea fi un referendum, o ratificare prin vot general plebiscitar a noii legi fundamentale votate de Parlament, dar care putea deveni inutil față de o manifestare unanim favorabilă a opiniei publice. Și tot așa de bine se putea recurge și la convocarea colegiului electoral pentru alegerea Parlamentului care să dezbată și adopte legea fundamentală. Din acest punct de vedere primul Parlament al României Mari din 1919 avea căderea de constituant întrucât în decretul de convocare a colegiului electoral se atrăsese atenția că adunarea aleasă urma a fi o constituantă, dar în privința celui rezultat din alegerile din ianuarie 1921 răspunsul devenea greu de decelat având în vedere că în actul legislativ de inițiere a sa nu se făcuse o atare vorbire. Se putea însă ridica întrebarea dacă acel Parlament, ca și oricare altul următor, nu rămânea investit cu calitatea de constituant prin faptul că cel care l-a precedat avea incontestabil această și calitate nu și-a îndeplinit misiunea și astfel ar fi transmis-o succesorului său. În plus, în aplicarea considerațiilor (teoretice) expuse anterior se aprecia că față de împrejurările de fapt, de nevoia de urgență a țării, de primirea favorabilă pe care ar fi putut-o avea din partea cvasiunanimității poporului, manifestată prin opinia publică, de acordul eventual al partidelor mari și de consimțământul factorilor politici esențiali „din organismul statului român”, „Parlamentul de acum sau care i-ar urma, ar putea și chiar ar avea datoria să pășească cât mai repede la prepararea și votarea noii constituții a țării. Cu o singură

condițiune: să o poată face; adică să aibă competența și autoritatea necesară”¹³. Asemenea considerente au fost continuate și dezvoltate în conferința din 29 ianuarie 1922 consacrată puterii legiuitoare, din carul ciclului organizat de ISR, întregind viziunea sa (dar obiectivată politic în multe privințe!) asupra respectivului demers constituțional. Se desprind, cu valoare de teze, considerente precum: desfășurarea „încercării de elaborare a noii constituții pe principiul că la baza concepției întregi, care va domina acest edificiu, va trebui să stea principiul voinței națiunii”, nevoia „să se dospească bine motivele ce determină schimbarea pe care o plănuiește”, instituțiile juridice „spre a fi spornice, spre a duce la realizarea fecundă într-un stat bine echilibrat, nu trebuie să fie prada tuturor voințelor și a tuturor patimilor de partid și de moment” și dominația principiului superior al separației puterilor (înțeles ca unul de drept roman „cel a doi consuli, nu unul, ca unul să-l controleze pe celălalt, cu puteri depline, ca fiecare să știe că au răspundere și să poată fi oprit de la rău de celălalt”)¹⁴. Într-o analiză ulterioară avea să ajungă la o caracterizare mai precisă a acestei situații, apreciind că noua constituție a fost „votată de cele două adunări legislative instituite în constituante și alese potrivit regulilor prescrise pentru camerele ordinare”¹⁵.

Dincolo de analiza și considerente juridice, concrete, mesajul conferințelor lui Mircea Djuvara din martie 1921 și ianuarie 1922 de la ISR devenea unul de „program politic cu obiectiv de demers constituțional” și în semnificațiile sale practice avea să fie urmat întocmai. Se imprima în acest fel un caracter de strategie bine elaborată și consecvent promovată acțiunii de realizare a noului așezământ constituțional, integrată procesului general politico-juridic de desăvârșire a statului național unitar, recunoaștere internațională și consolidare internă. Însăși implicarea în acest sens a profesorului Mircea Djuvara, începută cu pregătirea participării românești la conferința de pace și continuată cu dezbaterile constituționale, confirmă o atare perspectivă și îi conferă, indiscutabil, rolul de artizan teoretic al întregului moment constituțional 1921–1923. Liniile de forță ale demersului politico-juridic aferent astfel prefigurate vor fi urmate prin ample dezbateri de exprimare a voinței naționale (prin presă, conferințe publice, ciclul de prelegeri al ISR, anteproiectele principalelor partide), ce prefigurau ca o necesitate imperativă actualizarea prin adaptare la noile realități românești și ofereau reperele ideatice de formulat în termenii de text juridic fundamental. Iar chiar demersul celor 23 de prelegeri constituționale și avansarea anteproiectelor, împreună cu dezbaterile aferente se circumscriau unei atari viziuni.

5. Prelegerile-dezbateri ale Institutului Social Român. Departe de a arăta o adoptare, aparent precipitată sub presiunea evenimentelor politice, Constituția din

¹³ M. Djuvara, *Noile ținuturi. Constituțiunea și Constituanta, lucr. cit.*, p. 13.

¹⁴ M. Djuvara, *Puterea legiuitoare*, în „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”, Editura Humanitas, București, 1990, p. 143 și urm.

¹⁵ M. Djuvara, *La nouvelle Constitution roumaine et son esprit*, în „Revue de Droit Public et de la Science Politique”, t. LVI, nr. 1, ianuarie-februarie-martie 1939, p. 277.

29 martie 1923 a beneficiat de o pregătire minuțioasă și s-a circumscris, mai degrabă, unei strategii de promovare specifice contextului românesc concret de atunci. Miza istorică extraordinară pe care o reprezenta, aceea de a continua și desăvârși proiectul de organizare a statului român modern pe calea unei „legi fundamentale liberale și cu caracter național” care reprezentase „un mare pas înainte în neatârnamarea noastră și organizarea statului român”, ferindu-l de riscurile derivelor unor experiențe dăunătoare, a necesitat elaborarea și aplicarea unei perspective speciale de pregătire și înfăptuire a reformei constituționale. Ea s-a manifestat, deopotrivă, în explicarea provocărilor momentului constituțional, promovarea procedurii de înfăptuire și stabilirea conținutului propriu-zis al demersului reformativ.

În privința primului obiectiv trei instrumente au fost lansate, în principal, de Partidul Liberal, căruia i-a aparținut, de altfel, rolul de *leadership* în înfăptuirea sa și care erau chemate să asigure dezbaterile publice spre o acceptabilitate cât mai largă a obiectivelor noului așezământ constituțional. O primă direcție a reprezentat-o o largă campanie de discuții politice asupra necesității „revizuirii constituționale”, desfășurată prin presă și manifestații publice. În cadrul dezbaterilor și poziționărilor publice ale partidelor și oamenilor politici s-au desprins câteva idei privind noul așezământ constituțional, în privința cărora opera consensul: el trebuia să fie „nu numai național, dar și larg democratic”, să ducă „la armonizarea... tuturor părților sociale”; se impunea înlocuirea conceptului liberal-individualist de proprietate, considerată ca „sacră și inviolabilă”, cu unul aparținător viziunii solidariste, purtătoare a unei funcții sociale; receptarea cerințelor declarațiilor de unire ale provinciilor alipite privind respectarea drepturilor și libertăților minorităților naționale; nu în ultimul rând, se reclama unificarea legislativă, mai ales în formula „nu prin extinderea formală a unei legislații dominante, ci printr-o nouă sinteză originală, care să valorifice toate tradițiile istorice și care să corespundă aspirațiilor naționale”. Au urmat apoi două dezbateri naționale speciale menite a transmite același mesaj: ciclul de conferințe inaugurat de Institutul Social Român, condus de profesorul Dimitrie Gusti (în răstimpul 18 decembrie 1921 – 14 iunie 1922), și elaborarea și publicarea a patru anteproiecte de constituție reprezentând poziționarea a tot atâtea curente politice, cu un evident caracter de „părți”, „regiuni”, cu reverberații de tradiții și perspective constituționale, devenite reunite într-un tot aflat în proces de configurare și consolidare¹⁶.

Imaginat, inițiat și derulat în cadrul ISR și sub direcția științifică a profesorului Dimitrie Gusti, ciclul de 23 de prelegeri de pregătire a noii constituții pornea de la teza sociologică potrivit căreia „o constituție nu poate fi împrumutată și nu poate fi opera unui legislator inspirat”, ea „nu are a crea și a inventa nimic, ci numai de a

¹⁶ Noua Constituție a României (23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român), Tiparul Cultura Națională, f.a. De menționat că o altă dezbateră conexasă acestei tematici, constând în 19 prelegeri publice, a fost cea consacrată doctrinelor partidelor politice; (Institutul Social Român, *Doctrinile partidelor politice*, Editura Cultura Națională, București, 1923).

formula politică și juridică, în mod solemn, psihologia socială, starea economică, dezideratele dreptății sociale și aspirațiile etice ale națiunii”¹⁷. În termenii profesorului D. Gusti, inițiativa respectivă constituia, pe fond, o „cercetare liberă și analitică” asupra problemelor viitoarei constituții; din punctul de vedere al scopurilor urmărite era caracterizată drept o „întreprindere de îndreptare cetățenească” menită a „înlătura indiferența dezolantă”, a „deștepta interesul”, a constitui „un stimulent de gândire și discuție” pentru contemporani și astfel a „contribui la stabilirea unității morale a națiunii”¹⁸. Respectivul dezbateri au fost considerate în literatura sociologică un gen „de sondaj legislativ și politic, urmărind investigarea diverselor opinii și atitudini teoretice și practice vehiculate privind importanța și semnificația viitorului așezământ constituțional al României”, precum și o „radiografie a orientărilor și tendințelor doctrinare și politice dintre cele mai diverse”¹⁹. Era vorba de o experiență imediată, de mobilizare a intelectualității românești din toate ținuturile țării întregite spre a dezbate responsabil și a expune public preocupările legate de adoptarea și actualizarea pactului fundamental în raport cu noile realități ale statului român. Concluziile în acest mod oferite opiniei publice trebuiau a stimula reflecția fiecăruia, a clarifica poziționarea principalelor formațiuni parlamentare și a facilita cunoașterea și participarea românilor la soluționarea problemelor publice. Așa fiind, am asistat în urmă cu un secol la o adevărată consultare națională realizată în condițiile timpului, care amintea într-un anumit fel de ceea ce se întâmplase, prin divanurile ad-hoc de la 1857, în privința momentului constituțional fondator 1859–1866.

Perspectivile constituționale sugerate erau clar expuse în prelegerea lui Vintilă Brătianu, a doua ca succesiune în timp, după cea a lui Nicolae Iorga (consacrată exclusiv considerațiilor istorice, de atmosferă emoțională, dar nici ea ruptă total din contextul preconizat), susținută în prima zi a Crăciunului din 1921 și intitulată sugestiv *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*. Primul mesaj care se dorea transmis era acela că România Mare, ca și cea mică de la 1859, în afara momentului fondator 1856–1866 și a ceea ce a urmat, nu avea tradiții constituționale, ceea ce o (putea) lipsi de „experiența de continuitate”, dar și aceasta (putea) fi de folos „pentru un popor oprit atât de mult să-și ia propria ființă”, cu atât mai mult cu cât existau temeri în privința „tradițiilor lăsate (pe de o parte a teritoriului național) de unele organizații medievale, cum era cea austro-ungară, numai pe deasupra

¹⁷ Ca demers științific, inițiativa apărea, așa cum sublinia D. Gusti în *Cuvântul de deschidere* în activitatea ISR, pe lângă cea de cercetare, editare și documentare, ca un „element nou” constând în organizarea unui sistem de prelegeri publice asupra unor probleme de actualitate care într-un moment dat se află în centrul preocupărilor contemporanilor”.

¹⁸ D. Gusti, *Cuvânt de deschidere*, 18 decembrie 1921, în vol. „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”, Editura Humanitas, București, 1990, p. 23.

¹⁹ D. Banciu, *Problematica României întregite după 1918, în dezbaterile organizate de Institutul Social Român (1921–1923)*, în „Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4/2018, p. 343.

modernă sau cea bolșevică”²⁰. Ca atare, ideea dedusă și promovată era aceea că se impunea păstrată opțiunea fondatoare de la 1866 în sensul de a „lua dintr-înșă țelul ce l-a avut de a asigura traiul național și democratic al statului român modern”, completarea și adaptarea prevederilor la noile realități socio-naționale. O atare abordare teoretică și-a găsit expresia practică, deopotrivă, în procedura de revizuire urmată și viziunea constituțională promovată în litera și spiritul noului text constituțional. Analiza atentă ne arată că prelegerea lui V. Brătianu structura practic programul reformei constituționale prin formularea, cu argumente suficiente, a „nevoilor statului”, începând, așa cum am arătat mai sus, în plan general, cu păstrarea cadrului constituțional prestabilit la 1866 și continuând cu pivotul central al demersului: adaptarea la și actualizarea lui în termenii statului național unitar, asigurarea procesului de consolidare națională, accentuarea caracterului democratic, iar pe domenii, precizându-se prioritățile în materii precum: organizarea cultelor și consacrarea bisericii dominante „dezvoltarea culturii naționale și a învățământului modern, organizarea, separarea și echilibrul puterilor în stat (legislativă, administrativă și judiciară), înființarea unui consiliu legislativ, autonomia, unificarea și modernizarea administrativă, o nouă concepție a proprietății, devenită funcție socială și factor de dezvoltare națională” ș.a.

În același sens, nu putem a nu remarca faptul că, în pofida varietății opiniilor exprimate și a spectrului larg de poziționări presupus de personalitățile implicate ori temele abordate, problemele centrale și liniile de forță ale orizontului constituțional au fost asumate și prezentate într-o perspectivă unitară, fermă cu rezultatul așteptat a ceea ce avea să devină, la 29 martie 1923, Constituția României Mari. E suficient să invocăm pentru aceasta prezentarea „nevoilor statului român modern” de către Vintilă Brătianu, abordarea „puterii legiuitoare” („pivotul întregii noastre organizări constituționale”) de Mircea Djuvara, tratarea temei „puterii și răspunderii guvernamentale” de C.G. Dissescu sau analiza „viitoarei organizări administrative a României” de Anibal Teodorescu. Așa cum le clarifica semnificațiile inițiatorul lor D. Gusti, prelegerile au reprezentat „un veritabil curs”, iar textele lor reunite au exprimat „un mic sistem de chestiuni privitoare la Constituția viitoare a României” și au constituit „un mic tratat”, primul consacrat constituționalismului românesc. El își justifică, în mod indiscutabil, asemenea caracterizări fără deosebire prin unitatea temelor abordate, diversitatea punctelor de vedere exprimate, personalități implicate în susținerea lor și valoarea ideilor formulate, oferind astfel un solid soclu teoretic ansamblului normativ intrat în vigoare la 29 martie 1923. În fine, dincolo de acestea, inițiativele premergătoare ale ISR degajă manifestarea conjugată a trei viziuni complementare asupra obiectivului constituțional: cea sociologică, a ipostazierii națiunii, valorilor și exigențelor sale identitare (promovată de D. Gusti), cea filosofico-juridică aferentă proiectului național, liberal și democratic, cu un puternic

²⁰ Vintilă I. Brătianu, *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*, în vol. „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”, Editura Humanitas, București, 1990, p. 58.

accent identitar (construită de M. Djuvara și A. Teodorescu) și, respectiv, cea tehnică, concretă și exprimată în paginile „Monitorului Oficial” (datorată lui C.G. Dissescu). Sinteza lor spera la și propunea o „operă constituțională” complexă, inedită aflată la intersecția dintre tradiție și progres, cu o racordare, deopotrivă, la trecut, prezent și viitor, favorizând, în mod egal, creșterea internă prin racordarea europeană, introducând în ecuația constituțională elementul cultural și creativ, într-o cheie a unui model cel mai potrivit pentru România întregită. O constituție, așadar, prospectivă, îndreptată esențialmente spre viitor și puternic particularizantă, menită să îndeplinească un rol „de regulator al unei vieți naționale noi, avansate, care ne va întări interior și ne va înălța în afară între națiuni”. În aceeași perspectivă subliniată de D. Gusti apărea și se releva dimensiunea deschiderii și manifestării internaționale, în cadrul Societății Națiunilor. Se configura, în consecință, o viziune asupra unei constituții complexe, atotcuprinzătoare care depășea statutul anterior al legii fundamentale de neutră „fotografie” a așezământului statal în favoarea unei structuri active, prin ea însăși stimulative a dinamismului societății. Ca o concluzie, în cadrul amplei dezbateri constituționale de acum un secol, ISR a ocupat locul de centru de organizare și diseminare a ideilor și practicilor politic-juridice, inițiind primele conferințe tematice, continuând cu ciclul celor 23 de prelegeri și încheind prin seria de analize a doctrinelor partidelor politice românești.

6. Anteproiectele de constituție. Un exercițiu cu puternice conotații de consultare politică, în mod egal concretă și de evaluare comparativă și valorificare potențială a particularităților regionale, l-a reprezentat elaborarea și publicarea a mai multor anteproiecte de constituție provenite din partea ori asumate de principalele partide, fatalmente cu o marcantă rezonanță regională în condițiile istorice date. A fost vorba, totodată, și poate înainte de toate, de primul dialog al constituționaliștilor români din centrele universitare ale țării reîntregite – București, Cernăuți, Iași și Cluj –, care, dincolo de eventuala apartenență politică, exprimau curente teoretice relevante și încercau să aducă contribuții proprii la noua sinteză constituțională românească pe cale a se naște. În afara opiniilor exprimate în presă, în conferințe publice sau în Parlament asupra principiilor ce se cuveneau cuprinse în noua lege fundamentală, o asemenea inițiativă permitea o poziționare în termeni juridici concreți chiar sub forma cea mai apropiată, formal și ideatic, de reperul-obiectiv avut în vedere. Primul document de acest gen, care a avut în acest fel rolul și de model figurativ și de raportare pentru celelalte, a fost cel al Partidului Național Liberal, întocmit de cercul de studii al formațiunii, care a fost supus dezbaterii publice încă din martie 1921²¹. Apreciat drept o „simplă modificare a vechii

²¹ A se vedea: D. Ioanițescu, *Anteproiect de constituție întocmit de Cercul de studii al PNL*, București, 1921; R. Boilă, *Anteproiect de Constituție pentru statul român întregit*, Tipografia Națională, Cluj, 1921; C. Stere, *Anteproiect de Constituție întocmit de secția de studii a Partidului Țărănesc*, Tipografia Viața românească, București, 1922; C. Berariu, *Noua Constituție a României. Reflexiuni și anteproiect*, Întreprinderea de arte grafice Bucovina, 1922.

Constituții, introducându-se câteva principii noi”, textul „cu mici modificări” avea să devină legea fundamentală din 1923. A fost urmat de anteproiectul profesorului R. Boilă publicat la Cluj în vara aceluiași an, „satisfăcând un îndemn personal și exprimând pornirile sale personale”, dar alcătuit sub influența Partidului Național și reprezentând neoficial punctul său de vedere. Pornind de la acest text, ulterior ardelenii au încercat să dezbată și să adopte un document oficial, dar la intervenția lui Iuliu Maniu, care considera că un atare demers putea fi interpretat ca o recunoaștere a Parlamentului Constituant, l-au abandonat. Pe vechiul schelet al constituției, autorul venea să adauge o serie de dispoziții noi, constând de cele mai multe ori din definiții inutile în acest context și câteva noi instituții juridice. Perspectiva concretă a Partidului Țărănesc în acest sens a fost exprimată în noiembrie 1921, într-un text însoțit cu o expunere de motive semnată de profesorul de drept constituțional (basarabean) Constantin Stere. În fine, în 1922 a apărut la Cernăuți anteproiectul redactat de profesorul C. Berariu, considerat a reprezenta viziunea bucovineană. Cu ascendentul de a constitui partidul dominant din Vechiul Regat cu orientare intrinsec liberală ce-și asumase proiectul statal românesc, deopotrivă național și liberal, cu obiective circumstanțiate desăvârșirea unificării naționale și modernizarea socioeconomică și democratică, PNL s-a pronunțat ferm pentru menținerea perspectivei stabilite prin actul constituțional fondator din 1866, sub regimul căruia România Mică de la 1859 devenise România Mare din 1 decembrie 1918, și revizuirea și completarea ei prin elementele impuse de noile realități socioeconomice și istorice. Așa se face că textul liberal propunea consacarea expresă a caracterului unitar al statului și includea unele prevederi cuprinse în Declarația de unire votată la Alba Iulia (drepturi și libertăți politice și profesionale pentru minoritățile naționale). În spiritul evoluțiilor timpului, de această dată concepția neoliberală biruia și își strecura semnificațiile în preconizatul text constituțional. Conform acesteia, statul român nu se mai putea rezuma doar la atribuții de ordin politic, ci trebuia să devină un factor de orientare și de coordonare a vieții economice, sociale și culturale, de creștere pe „vertical” a țării reîntregite. Ca expresie a acestui fapt erau prefigurate principii noi, precum cel al naționalizării bogățiilor subsolului, regimului apelor, în scopul valorificării lor în interes general, și alte prevederi de acest gen.

Se preconiza introducerea de noi dispoziții constituționale precum cele vizând controlul bugetului, cel al banului public ori răspunderea materială a miniștrilor și funcționarilor în vederea limitării abuzurilor administrative. Tot în zona noutăților figura înființarea unui Consiliu Legislativ ori crearea Consiliului Superior al Armatei. Proiectul lui R. Boilă pornea, la rândul-i, de la ideea că noua constituție trebuia să consemneze elementele pertinente ale hotărârilor de unire ale provinciilor alipite și mai ales a celor două aferente Declarației de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918, considerate ca insuficient reflectate în propunerea liberală. Se puna în acest sens un accent deosebit pe rezolvarea problemei minorităților prin recunoașterea dreptului de a folosi limba maternă în administrație și justiție, libertății religioase și

egalitatea pentru toate confesiunile etc. Se respingea naționalizarea bogățiilor subsolului pe motivul că statul ar fi fost un rău gospodar și se preconiza garantarea dreptului de proprietate prin precizarea că „nici o lege nu poate înființa pedeapsa confiscării averilor”. Noutățile vizau respingerea separației puterilor în favoarea unității și indivizibilității ei și consacrarea funcțiilor statului. De altfel, văzând în hotărârile de la Alba Iulia nu definitivarea unui program politic de partid, „ci (că) s-a conturat o concepție de stat”, Partidul Național remarca în acestea coloana vertebrală a noului așezământ statal românesc.

Mai desprins de contextul istoric regional și preocupat cu precădere de noul „suflu revoluționar” al epocii profund social, anteproiectul țărănesc propus de C. Stere era orientat spre zona reformelor politico-instituționale, a drepturilor și libertăților cetățenești și a principiului „supremației legii”, purtând importante rezonanțe solidarist-progresiste europene. Se propunea o constituție convenție și nu una pact cum era în vigoare, având ca obiectiv instaurarea satului de drept („supremația legii”), reprezentând anteproiectul cel mai radical prin viziune și conținut.

Circumscriș poziției Bucovinei, textul propus de profesorul C. Berariu și inspirându-se din anteproiectele deja publicate, justifica modificarea și prin faptul că noua formație a statului o impunea, inclusiv din rațiuni de unificare legislativă, iar constituția de la 1866 era incompletă, neprevăzând din cauza împrejurărilor de atunci toate dispozițiile necesare pentru guvernarea unui stat independent. Se pronunța ferm, la fel ca anteproiectele liberal și cel de la Cluj, pentru un stat unitar și indivizibil, însă în privința organizării administrative împărțea punctul de vedere din documentul lui C. Stere, care cerea descentralizarea administrativă până la crearea unui regim bazat pe autoadministrare. De altfel, se cuvine reținută ideea că practic toate pozițiile exprimate în anteproiectele prezentate de reprezentanții provinciilor alipite au propus, cu accente diferite, în domeniul administrației, descentralizarea ca principiu suprem, care se impunea compatibilizat cu principiul constituțional al statului unitar.

Comentatorii demersului anteproiectelor au remarcat faptul că, din motive diferite și perspective la fel, cel mai viu interes a fost arătat, în cercurile politice și la nivelul opiniei publice, anteproiectului liberal și, într-o oarecare măsură, celui țărănesc; tot așa s-a subliniat determinarea și hotărârea cu care PNL a căutat, chiar cu încălcarea normelor constituționale, să impună adoptarea propriului său anteproiect de constituție; în același ton s-au prezentat și lucrările Comisiei constituționale din vara anului 1922, desemnarea profesorului C.G. Dissescu ca redactor al proiectului, care „ar fi fost supravegheată tot timpul de... V. Brătianu, secondat de I.I.C. Brătianu”!

6.1. „*Spiritul noii constituții*”. Într-un articol cu acest titlu, publicat sub inițialele I.B. în oficiosul liberal lunar *Democrația* din chiar martie 1923²², după ce

²² „Democrația”, revistă lunară, anul XI, nr. 3, martie 1923, p. 52-57. Unii autori (A. Banciu, de pildă) au identificat, în mod hazardat, sub inițialele I.B. chiar pe Ionel Brătianu, lucru care nu se poate

se treceau în revistă noutățile aduse de proiectul textului constituțional promovat în numele schimbării (adaptării) impuse de noua situație istorică în care se afla statul român, se conchidea prin desprinderea a ceea ar fi constituit „caracteristica spiritul general” a viitorului pact fundamental. Precizările făcute în acest context, provenite tocmai de la inițiatorul și promotorul principal al proiectului, rămân edificatoare pentru semnificațiile întregului demers constituțional de acum un secol. Trei afirmații pot fi în acest mod reținute și se cuvin a fi interpretate spre desprinderea înțelesurilor adecvate. Prima: „Reacționarismul de care a fost acuzat legiuitorul este de fapt numai o atitudine energică menită să oprească dezagregarea socială de azi”. Secunda: „Constituția nouă... a mai căutat să fie și științifică, ceea ce, în drept, înseamnă utilizarea elementelor istorice, vii care, singure, făuresc eșafodajul juridic al unui popor”; spre a ilustra „necontestata importanță... pentru noi” a acestei metode se cita Jean Cruet cu a sa *La vie du droit et l'impuissance* (1908), unul din primii promotori ai sociologiei juridice: „Marea necesitate a momentului pentru democrației este aceea de a se cunoaște bine pe sine pentru a acționa mai bine”. *Tertio*: „... spre a (nu) rupe firul legislativ, constituenții au avut grija să mențină, mereu, contactul cu vechea Constituție perfecționând-o pe alocuri și clarificând-o pretutindeni ca, astfel, evitându-se abuzurile și interpretările alambicate să se asigure democrației românești o nestânjenită și completă dezvoltare”. În continuarea acestei perspective, într-un studiu elaborat pentru Societatea de legislație comparată din Paris, cu titlul *Evoluția dreptului public român. De la 1869 până la 1920* (și publicat în „Dreptul” din 30 septembrie 1923), profesorul C.G. Dissescu, principalul artizan, în sens tehnic, al legii fundamentale din 29 martie 1923, considera că, în contextul dat, „Aproape întreaga Constituție a fost refăcută”, ceea ce implica „prefacerea legilor locale cu un spirit de unitate legislativă” în perspectiva „cele mai tari influențe... ce a geniului latin”²³. De altfel, concluzia multora dintre juriștii români reprezentativi ai timpului era aceea că noua alcătuire constituțională, atât prin formă cât și prin conținut, constituia o adaptare a Constituției din 1866 la noile realități ale statului român. Se păstra astfel „tradiția belgiană” care dobânda o mai bună adaptare prin forța evoluțiilor și asimilărilor suferite în cei 57 de ani care se scurseseră atunci de la „transplantul” fondator; noul așezământ „nu e o nouă Constituție, ci o substanțială modificare a celei din 1866”²⁴ (G. Sofronie); „o nouă formulare a vechilor texte”²⁵ (M. Djuvara); un compromis între diferite concesii, „cea mai înaintată, cea mai democratică Constituție ce se putea da acestei țări reîntregite”²⁶ (D. Drăghicescu). Aceasta nu a împiedicat ca, începând cu anii 1930, majoritatea să se schimbe în favoarea opiniei stimulate de noua conjunctură politică,

certifica în niciun fel, chiar dacă textul are un caracter concludiv, exprimă concepția brătienistă și surprinde esența actului constituțional de la 29 martie 1923.

²³ C.G. Dissescu, *Evoluția dreptului public român. Dela 1869 la 1920*, în „Dreptul”, anul LI, nr. 28, p. 217-219.

²⁴ G. Sofronie, *Curs de drept constituțional*, Editura Cartea Românească, Cluj-Sibiu, 1941, p. 89.

²⁵ M. Djuvara, *Curs de drept constituțional*, București, 1925, p. 313.

²⁶ D.A.N.C. Senat, ședința din 13 martie 1923, p. 645.

potrivit căreia era vorba de o revizuire și neurmarea formelor procedurale prevăzute de art. 129 al constituției în vigoare atrăgea nulitatea legii fundamentale ca act convențional, salvarea valorii sale juridice fiind asigurată de sancționarea (promulgarea) sa regală și transformând-o, așa cum a fost cazul și în 1866 (atunci ca urmare a neconvocării și implicării Senatului în adoptare), într-una octroiată (concedată) de monarh.

7. Revizuire, completare ori adaptare constituțională? Consecințe procedural-juridice. Necesitatea unui nou text constituțional era văzută de toți, cu diverse justificări, dar în formule și cu consecințe diferite. Era de domeniul evidenței că vechiul cadru constituțional nu mai corespundea împrejurărilor născute după prima conflagrație mondială, că se impunea introducerea angajamentelor asumate prin tratatele de pace de la Paris, care aveau valoarea unor norme constituționale, și se impunea stabilirea principiilor unificării legislativ-instituționale a țării. Ideea unei revizuii totale, a unei noi constituții pasiona, la fel, viața politică și pe cea intelectuală. Dacă în privința imperativului „completării constituției statului român” pentru „a răspunde noii sale situațiuni” era unanimitate, atât la nivelul clasei politice, cât și în lumea juridică, referitor la modul îndeplinirii sale (la procedura de urmat) păreri contemporanilor au fost împărțite, structurându-se în două poziții fundamentale, exprimând considerații și perspective diferite. Ele poartă, dincolo de analiza și disputa juridică, elemente de apreciere, percepere și acceptare a momentului istoric constituțional și a semnificațiilor sale.

Astfel, dincolo de poziționările pur politice, de partid, politicieni-juriști de prestigiu precum Take Ionescu și Mihail Antonescu ori profesori de drept ca Demetru Negulescu sau pronunțat în sensul existenței unei situații de revizuire a legii fundamentale și, în consecință, aplicării dispozițiilor sale pertinente, poziție care a devenit dominantă printre specialiștii domeniului. „Odată ce constituția a fost determinată, susțineau partizanii acestei teze, puterea constituantă nu mai poate apărea decât sub forma Camerelor de revizuire; legea fundamentală nu poate fi însă reformată numai în conformitate cu formele prevăzute pentru aceasta”. Orice altă «înscenare» era considerată revoluție, dacă se impunea de jos, respectiv lovitură de stat, dacă provenea de sus. Dimpotrivă, din rațiuni presupuse de natură conjunctural-electorală, ținând de evitarea riscului unor noi alegeri ce puteau să nu-i mai asigure majoritatea parlamentară, PNL a considerat că ne aflăm într-un caz excepțional, de completare spre actualizare a constituției situat în afara prevederilor art. 129 și care, deci, nu presupunea antamarea unei atari proceduri. Pentru aceasta, se pornea de la premisa că nu se poate ignora faptul că provinciile de peste Carpați și de peste Prut s-au alipit României, deci „au intrat nu numai sub Coroana română, dar și sub Constituția României, căci... la noi coroana face parte din Constituție”. În orice caz legea fundamentală putea fi revizuită, dar nu înlocuită și nu putea fi revizuită decât în formele și cu garanțiile prevăzute într-însa. În concret și din punct de vedere formal s-a imputat și denunțat încălcarea obligației de a se citi, în ambele adunări

legislative, de trei ori, din 15 în 15 zile, declarația de modificare a constituției și de aprobare de către amândouă camerele a proiectelor de revizuire, de dizolvare a acestora și convocare a corpului electoral pentru alegerea camerelor de revizie. Dimpotrivă, s-a purces la convocarea directă a corpului electoral pentru modificarea constituției, fără a se indica articolele ce urmau a fi revizuite, pretinzându-se că se respecta constituția prin faptul că în decretul de convocare a corpului electoral s-a indicat calitatea de adunare constituantă a viitorului Parlament. În raportul către Rege pentru semnarea decretului de convocare a electoratului, premierul Ion I.C. Brătianu justifica astfel procedura care se va urma: „Împrejurările grele prin care trece țara, noile probleme în care se găsește, precum și necesitatea reorganizării constituționale a statului impun o nouă exprimare a voinței naționale. În acest scop corpul electoral, urmând să fie convocat, el trebuie să știe prin însuși decretul de convocare că noile adunări ce va alege sunt adunări naționale cu putere constituțională”.

În contextul atât de disputat, deopotrivă politic și juridic al elaborării și adoptării Constituției României Mari, profesorul de drept și politicianul Petre Missir (om de spirit, junimist și prieten al lui I.L. Caragiale!) publica în revista „Dreptul” din 24 septembrie 1922 (condusă de profesorul C.G. Dissescu) un articol intitulat simplu *Constituanta*²⁷, care rezuma problema și încerca să ofere dezlegarea ei (evident din perspectiva liberală!). Sub semnul invocării păcatelor silogismului, în care perfecta logică putea să echivaleze cu completa lipsă de adevăr, el pornea de la faptul că, în speța dată, opera ca premisă majoră afirmația: *Constituția, operă a Constituantei nu putea fi schimbată decât prin revizuire*; cea minoră era: *Noile ținuturi alipite au jurat credință Coroanei, deci și Constituției din care Coroana facea parte*, și rezulta concluzia: *Deci și noua Constituție nu putea fi înțea decât numai prin camere de revizuire*.

Pentru demersul său și în argumentarea tezei, Missir pornește de la scopul și rațiunea de a fi ale procedurii de revizuire, prevăzută de constituție; ele ar fi rezidat în precauția ca în așezământul constituțional să nu pătrundă „schimbări pripite și nepotrivite cu interesele țării” și spre a se asigura „prin noile alegeri cea mai competentă selecție a celor chemați să reprezinte țara, așa încât hotărârile lor să fie luate în deplină conformitate cu acele interese”.

Constituția de la 1866 cuprindea, așadar, un mecanism propriu, de „autoreglare” într-o ecuație ce exprima cerința stabilității pe baza ordinii reale și permanentă transformare prin evoluție progresivă. Rămânea însă întrebarea: ce se întâmpla atunci când precauțiile respective deveneau inutile sau insuficiente?, fapt ce ar fi implicat admiterea „altei putințe de modificare și amendare a constituției” decât aceasta. Așadar, ar exista schimbări care se operează în corpul unui așezământ constituțional fără ca precauțiile revizuirii să fie necesare și altele pentru care ele „nu sunt destul de încăpătoare”; în primul caz, s-ar afla modificări ce se impun ordinii legale ale unui stat din sursa dreptului public extern, care are precădere asupra

²⁷ Petre Missir, *Constituanta*, în „Dreptul”, anul L, nr. 29, p. 229–231.

legiurilor interne; inovațiile de o atare proveniență, chiar dacă aduc atingere unor dispoziții constituționale, nu au nevoie să se treacă prin filiera revizuirii din simplul motiv că ele se impun astfel cum au fost stabilite prin actul internațional, așa încât formele preventive ale acesteia rămâneau fără nicio aplicare. Dar chiar și pentru reformele constituționale ce se raportează la viața internă a statului poate interveni atunci când în constituirea internă a unui stat aveau loc prefaceri internaționale, în urma cărora întregi teritorii trec de la un stat la altul și vin astfel populații care făcuseră parte dintr-o suveranitate, să se constituie într-o alta. Dintr-o asemenea perspectivă de interpretare juridică, se aprecia că ținuturile ce au intrat în anul 1918 în organizarea statului român aduceau cu ele tradiții, moravuri și legiuri deosebite, înrădăcinate prin trecutul lor și sufletul populațiilor respective, și au amplificat viața internă a țării încât nu se putea susține că ar fi însemnat o simplă evoluție internă. Era vorba de ceva ce nu putea fi comparat numai cu dezvoltarea progresivă a unei țări, ci de evenimente mărețe internaționale pe care nu le-ar fi putut nimeni prevedea și cu atât mai puțin legiuitorul constituant de la 1866. Ca atare, nu mai putea fi problema unei revizuri parțiale a constituției, limitată la anumite dispoziții ale sale, ci „de o completare a ei totală pentru a corespunde nevoilor ființei politice înnoite a României unite”. Prin voința lor, recunoscută internațional prin tratatele de pace, noile ținuturi intrau sub suveranitatea română, deopotrivă, „cu țara de mai înainte și cădeau alături sub regimul aceluiași legi”.

Statul român avea dreptul a le aplica legile sale, dar nu era obligat să o facă; așa se face că, pentru o bună perioadă, nu a uzat de el pentru toate relațiile de drept privat, ci a admis ca aceste raporturi să continue să rămână sub imperiul legilor sub care s-au întemeiat până la unificarea întregului drept privat. Și, continua profesorul Missir, dacă a înțeles să facă acest lucru, cu atât mai mult nu se cuvenea să le trateze ca teritorii anexate prin cucerire în privința legii fundamentale ce avea să le guverneze după întregire. De aceea, era mai potrivită deschiderea căii celei mai larg discutate în sânul unei constituante, decât a o restrânge la o simplă revizuire parțială!

În orice caz, pe fond a fost vorba de o adaptare generală a întregului edificiu constituțional fondator la noile imperative ale vieții sociale românești și de consolidare a statului ca unul național liberal, ceea ce însemna menținerea cadrului și a spiritului bazelor fondatoare și adaptarea lor la situația istorică dată.

Concluzionând, în final, împrejurările politice aveau să se dovedească mai presus de textele juridice în vigoare, de altfel, cel puțin tacit, toate partidele politice fiind de acord cu procedura urmată în cele din urmă. Și din punct de vedere strict juridic problema nu era pe deplin clară. Deși s-a susținut de către juriști cu autoritate cum că se impunea aplicarea dispozițiilor art. 128 privind revizuirea din constituția existentă, e de observat că ambiguitățile textului se pretau la interpretări, ceea ce a fost și exploatat. Prin urmare, textul respectiv nu vorbea decât de o revizuire parțială, iar în noua constituție s-a adăugat că și revizuirea totală se va face după aceeași procedură, ceea ce însemna că aceasta nu era vizată de vechile prevederi. Nu în ultimul rând, și poate lucrul cel mai important, împrejurările excepționale prin care trecea țara, urgența consacrării juridico-constituționale a noilor realități politico-

statale și a continuării și consolidării așezământului țării întregite justificau o procedură excepțională și trecerea peste orice canon învechit și formalist.

8. O adaptare prin actualizare a edificiului constituțional. În concepția profesorului C.G. Dissescu, „Aproape întreaga Constituție a fost refăcută”: condiția teritoriului, dreptul minorităților, drepturile publice și politice, regimul proprietății, condiția femeii, întinderea acestor drepturi, regimurile diferite ale Bisericii, raporturile lor cu statul supus în diferitele provincii până la unire la diferitele dispoziții și condiții, centralizarea politică și descentralizarea administrativă, regimul diferitelor impozite, crearea Consiliului Legislativ, controlul judecătoresc al constituționalității legilor ș.a. ne oferă tabloul prefacerilor suferite de pactul fundamental. Că a fost vorba de o simplă actualizare și nu de o revizuire de fond rezultă și din faptul că forma din 1923 a respectat întru totul structura anterioară, având numai 10 articole în plus (138, la care se adaugă dispozițiile tranzitorii și suplimentare cuprinse în 5 articole). Din forma anterioară, inițială au fost modificate 20 articole, doar 7 având un conținut nou.

Pe tărâm politic, noul *pact fundamental* proclama, în art. 1, unitatea teritoriului românesc, subliniere „absolut necesară față de tendințele regionaliste care... se observă la anumite partide politice”; în plus, într-o epocă de „anarhie generală”, unitatea „inextricabilă între toate elementele naționale” era indispensabilă. Dacă în 1866 accentul viza aspectul indivizibilității al caracterului unitar al statului exprimând rolul de a consolida unirea de la 1859, acum se consacra expres cel „național unitar”, reflectând desăvârșirea procesului de unificare statală și noile condiții ale statalității și dreptului europene ori, așa cum se preciza în raportul Senatului, „spre a sublinia mai puternic unirea politică a tuturor românilor și pentru a interzice orice preocupare de federalism ori regionalism”. O altă dispoziție aferentă aceleiași perspective se referea la faptul că limba oficială era numai limba română, „excluzându-se totuși, ideea unei dominațiuni de limbă cu suprimarea celorlalte”. Se modifica apoi art. 7 în așa fel încât se admiteau naturalizările în masă, încetățeniții dobândind dreptul de a cumpăra imobile rurale. Spre deosebire de alte constituții contemporane, precum cea a Poloniei sau cea a Republicii Cehoslovace care, în executarea tratatului din 9 decembrie 1919, garantau drepturile „minorităților etnice” prin dispoziții și chiar paragrafe, noul text constituțional român se limita la a asimila total aceste categorii de cetățenie românilor de origine ori de câte ori el proclamă ori garantează acestora din urmă o libertate publică printr-o clauză de stil „românii, fără deosebire de origine etnică, limbă și religie”. Continuarea reformei electorale asigura cerințele descentralizării, în sensul că se permitea alegerea prin vot a consiliilor județene și locale. Un progres în materia drepturilor și libertăților cetățenești îl reprezenta și faptul că acestea erau trecute enunțiativ și nu limitativ în noul text. În planul „drepturilor sociale” se recunoștea „egalitatea femeii cu bărbatul înaintea legilor”, libertatea muncii lucrătorilor, iar ca o favoare în privința „clasei birocratice” „satisfacția de a vedea atribuite instanțelor ordinare sarcinile contenciosului administrativ”.

Naționalizarea subsolului era o inovație în raport cu dispozițiile legii fundamentale anterioare, dar „era ceva obișnuit chiar pentru legiuirea românească anterioară, bunăoară Codul Calimach...”. Ca argument de doctrină se invoca teza promovată de Aubry și Rau conform căreia „tot ceea ce nu poate fi legitimat prin eforturi concrete... cade în mod firesc în patrimoniu public”. În afară de argumente de text și de doctrină erau invocate și rațiuni de ordin economic foarte importante așa încât, pe lângă „divizarea exploatarii”, opera și „chestiunea valutară” care, în condițiile unui leu devenit slab, permitea „acapararea avuțiilor... și, în special, a petrolului de către finanța internațională”. Referitor la cazurile de expropriere pentru cauză de utilitate publică, acestea erau determinate și enumerate în constituție, unele nedeterminate de aceasta și altele urmau să fie desemnate prin legi votate cu o majoritate de două treimi. Proclamarea proprietății statului asupra bogățiilor subsolului, îndeosebi a combustibililor fosili, depășea cadrul unei simple probleme interne întrucât atingeau mari interese străine și implica astfel poziționarea geostrategică a României.

Ideea astfel susținută, dezvoltată și ce se dorea a fi acreditată era aceea că noua formă a legii fundamentale reprezenta o adaptare prin actualizare a sistemului normativ constituțional a cărui structură fondatoare era întemeiată pe caracterul unitar, liberal și democratic al statului. Problemele principale au fost analizate și în privința lor personalitățile științei dreptului și-au expus punctele de vedere, urmând adesea o atare teză și exprimând întotdeauna în termenii analizei științifice interesul național. Un exemplu elocvent îl poate constitui în acest sens articolul menționat al profesorului M. Djuvara consacrat deosebirilor (teoretice) pe care știința dreptului public o face „între dreptul constituțional, acțiunea politică de guvern și dreptul administrativ, acțiunea administrației” și implicațiile sale (practice și directe) pentru „luminarea unor stări recente de la noi”, cu trimiteri directe la pretențiile unei superiorități administrative din unele ținuturi alipite și, în numele ei, revendicări de autonomie a administrațiilor locale și zonale. Distingând între dreptul și realitatea constituționale și, respectiv, dreptul și realitățile administrative, fără a ignora însă interdependențele inerente între toate acestea, juristul-filosof ținea să sublinieze că problemele „mari politice nu sunt și nu trebuie să fie atât chestiuni de tehnică, cât mai ales chestiuni mari de credințe și de viață ale unui popor”²⁸. Așa se face că, în pofida unei aparențe de superioritate tehnică, administrația austro-ungară reprezenta „o adevărată monstruoasă juridică, ființa sa politică fiind întemeiată aproape exclusiv pe forță, față de populațiile cu tendințe naționale diverse care le compuneau; istoria, în privința aceasta a dat verdictul său”. Precumpănirea elementului politic în viața publică, ca „expresie vie a idealului sufletului omenesc”,

²⁸ Așa, de exemplu: Mircea Djuvara, *Guvern și administrație. Reflexiuni asupra deosebirii între dreptul constituțional și al administrației*, în „Dreptul”, anul LI, nr. 3, 28 ianuarie 1923, p. 17–19; Ion C. Filitti, *Chestiunea naționalizării subsolului*, în „Dreptul”, anul LI, nr. 10, 18 martie 1923, p. 73–76; Victor Râmniceanu, *Noua Constituție a României întregite*, în „Dreptul”, anul LI, nr. 27, 23 septembrie 1923, p. 209–213 ș.a.

în timp ce aspectul administrativ „atinge aproape numai partea materială a vieții și interesele ei imediate”, făcea așa încât defecțiunile experienței administrative românești să fie acceptate critic și prin depășirea inconvenientelor și afirmarea imperfecțiunilor necesare să poată fi exprimate la nivel național. În registrul teoretic care ne interesează aici, profesorul Djuvara ținea să observe greșeala ce se face când se compară administrația românească de azi din teritoriile unite cu cea veche a statului dominant înainte de război. „Căci administrațiunea statelor vechi organizate după felul de a fi al politicii respective nu a fost nici prin personalul ei conducător, nici prin spiritul ei românesc”²⁹. Tocmai distincția de principiu între organismul politic și cel al administrației permite și oferă perspectiva inevitabilă a eliminării decalajului, într-o evoluție menită să le unifice prin idealul politic.

În același cadru al dezbaterilor teoretice lămuritoare se plasa și articolul lui I.C. Filitti referitor la *Chestiunea naționalizării subsolului* cu referire la noua dispoziție constituțională, care proclama dreptul de proprietate și de exploatare al statului asupra zăcămintelor miniere. Răspunzând criticii cu caracter doctrinar, prezentată de „un distins om de drept, decanul Baroului din Capitală”, nimeni altul decât I.N. Miclescu, autorul studiului sublinia tocmai perspectiva adaptabilității în cadrul legii fundamentale din 1923 a instituției juridice a dreptului de proprietate la noile condiții sociale, care dintr-unul individual și absolut își asuma în primele decenii ale veacului trecut o puternică funcție socială. „Această concepție energetică a dreptului de proprietate – denunța el poziția „prințului” avocaților români – aparține aceluiași timpuri în care tatăl de familie (*pater familias*) avea drept de viață și de moarte”. În realitate însă, Codul civil român, ca și toate codurile inspirate direct de Codul Napoleon, înlătură în mod expres toate consecințele acestui drept absolut. Iar concluzia, în urma unor ample dezvoltări a evoluțiilor teoretico-practice în materie era clară: „Naționalizarea subsolului, organizată pentru ca exploatarea minelor să se facă în folosul națiunii și statului român, are o importanță ce se evidențiază prin ea însăși”. Deosebit de semnificativă rămânea însă și astfel angajarea autorului în marea dezbateră constituțională de acum un veac ținând „a-mi rosti convingerea, cu speranța neascunsă ca și alții să-și mărturisească convingerile, într-o ocaziune atât de importantă și de decisivă, și să caute să se producă acea liberă și sinceră discuțiune care este atributul și datoria unei democrații ce râvnește a fi demnă de libertatea și pozițiunea cucerită prin legea de ordine a unei societăți cu civilizație contemporană”³⁰.

8.1. O concepție solidaristă particularizată la nevoile statului național unitar. Constituția din 1923 exprimă doctrina solidarismului juridic, dominantă în acea epocă în plan european, dar cu evidente particularități naționale. Ea se înscrie în evoluția majoră a constituționalismului român modern de asimilare a progresului dreptului public occidental, de adaptare și de dezvoltare a semnificațiilor sale la

²⁹ Mircea Djuvara, *Guvern și administrație, lucr. cit.*, p. 19.

³⁰ I. C. Filitti, *Chestiunea naționalizării subsolului...*, lucr. cit., p. 75–76.

nevoile și aspirațiile așezământului politico-statal întregit. Așa cum remarca Anibal Teodorescu în conferința sa consacrată doctrinelor partidelor politice, odată adoptate la 1866 „princiipiile dreptului nostru public au mers în acest răstimp evoluând neconținut de la forme împrumutate la început de pe de-a întregul de aiurea, până la forme ce ne sunt proprii, și cu care uneori ne putem fâli”³¹. Într-o asemenea perspectivă se înscria și tendința sa „de a se lăsa să fie înrâurit de doctrina solidaristă” ; „în ultimii ani, care au încheiat veacul trecut și mai ales în pătrărul neîncheiat încă al noului veac”, constata A. Teodorescu, legiuitorul și legislația românești au manifestat „o tendință constantă: aceea de a se preocupa de individ considerat nu în chip abstract, ca o entitate metafizică, ci de individ ca membru al societății, de omul social”. Mai mult decât atât, „Dându-și seama că progresul nu poate fi asigurat altfel, el (legiuitorul) se preocupă nu de omul filosofic, ci de omul real, membru al societății”. Exemplul cel mai elocvent era considerat, în acest context, evoluția dreptului de proprietate, de la concepția individualistă a proprietății sacre și inviolabile”, până la cea solidaristă, a funcției sociale, în deplinătatea sensurilor sale. Așa se făcea că, dacă Constituția de la 1866 abia dacă admitea trei cazuri de expropriere pentru cauză de utilitate publică, mai târziu, treptat, sub presiunea împrejurărilor de fapt „și atunci când nu era încă vorba de funcțiuni sociale”, au început să apară primele restrângeri ale acestui drept (legea împotriva trusturilor arendășești, legea pentru mărginire a dreptului de a arenda al stabilimentelor publice și stabilimentelor de utilitate publică). Peste șapte ani de la aceste prime manifestări ale tendinței de socializare, în 1914 s-a pus problema revizuirii Constituției, inclusiv a art. 19, rezolvată parțial în 1917, prin modificarea prevederilor sale în sensul, pe de o parte, că se înmulțeau cazurile de expropriere, adăugându-se altele noi, iar, pe de alta, că se admitea înscrierea unui nou caz, acela al exproprierii pentru *cauză de utilitate națională*, subliniindu-se astfel deja sensul major al solidarismului politico-juridic românesc. La capătul și ca un vârf culminant al acestui proces „Constituția... din 1923 se îndreaptă și mai mult pe această cale și face mai vădită constatarea noastră ”³². În noul text constituțional proprietatea nu mai era sacră și inviolabilă, ci numai garantată; cazurile de expropriere pentru utilitate publică erau stabilite prin lege; bogățiile subsolului deveneau proprietatea statului; apele ce pot produce forța motrică erau trecute în domeniul public; dreptul de expropriere se extindea și la păduri; se introducea responsabilitatea ministerială și a funcționarilor publici; votul devenea universal.

Așadar, și lucrul cel mai important, în dreptul public românesc în aproape șase decenii se ajungea la concepția unei proprietăți imobiliare expropriabile într-o mulțime de cazuri și a unei proprietăți mobiliare rechiziționabile (nu numai în timp de război, ci și de pace) „adică tocmai la concepția solidaristă a proprietății, de astă

³¹ Anibal Teodorescu, *Solidarismul juridic*, în: Institutul Social Român, „Doctrinile Partidelor Politice”. 19 prelegeri publice”, Cultura Națională, București, 1923, p. 224.

³² Anibal Teodorescu, *idem*, p. 225.

dată nu în mintea filosofilor, ci în litera limpede a legii și a Constituției”. Era vorba de o evoluție majoră în planul întregului constituționalism românesc, deopotrivă cel al doctrinei, prevederilor legii fundamentale ori practicilor socio-politice. Un exemplu semnificativ de convertire doctrinară, în cadrul triumfului concepției noi, solidariste, asupra celei vechi, individualiste, l-a constituit tocmai unul din „autorii materiali ai anteproiectului de constituție”, profesorul C.G. Dissescu!³³

Afirmată mai întâi ca o teorie sociologică și juridicizată ulterior, cu precădere în primele decenii ale veacului al XX-lea (prin contribuția majoră a lui L. Duguit), solidarismul juridic a însemnat în dreptul public din țările europene occidentale, precum Franța, consacrarea și dezvoltarea semnificațiilor principiului și a reglementărilor legale aferente sistemului de asistență și asigurare socială, precum și de socializare a riscurilor colective. Preluat sub dimensiunea de solidaritate colectivă, el s-a exprimat într-o ipostază specifică, cea a solidarității națiunii și progresului statului național unitar.

8.2. *Noile baze ale libertății cultelor și recunoașterea constituțională a unei biserici dominante.* Proiectul general de așezare juridico-instituțională modernă a statalității românești, început la 24 ianuarie 1859 și consacrat constituțional mai întâi în 1866, a inclus, ca o parte inseparabilă a sa, și o biserică dominantă, aflată cu statul într-un parteneriat de reciprocitate și înscrisă aceluiași proces de unificare și consolidare a statutului său. Dacă prima lege fundamentală, „a independenței” statale, se mărginea la a proclama „neatârănarea de orice chiriarchie străină” cu păstrarea, în privința dogmelor, a unității cu biserica ecumenică a răsăritului, statutul oficial canonic recunoscut prin Autocefalia din 25 aprilie 1885, după obținerea independenței de stat (1877–78), Constituția României Mari recunoștea Bisericii Ortodoxe Române poziția de biserică dominantă în stat, cu o organizare unitară („cu participarea tuturor elementelor ei constitutive”), factor de „susținere a statului și a națiunii”, de consolidare a statului național unitar. Analiza comparativă a textelor pertinente – art. 21 din Constituția de la 1866 și, respectiv, art. 22 din cea din 1923 – denotă continuitate și evoluție, în perspectiva aceleiași tradiții (bizantine) a unui parteneriat de reciprocitate și de construire a tiparului corespunzător a raportului dintre puterea laică și cea spirituală în raport cu nevoile prioritare ale națiunii. Se păstra recunoașterea libertății absolute de conștiință, cu garantarea libertății, și de această dată și cu protecția cultelor, iar în privința limitărilor exercițiului lor se adăuga exigența respectării „legilor de organizare ale statului”. Ca urmare a noilor realități apărute în domeniu prin întregirea țării, bisericile ortodoxă și cea greco-catolică sunt înscrise drept biserici românești. Totodată, Biserica ortodoxă română „fiind religia mării majorități a românilor” era recunoscută ca „biserică dominantă în statul român” (în timp ce în urmă cu 57 de ani textul constituțional se mărginea la

³³ În studiul său, A. Teodorescu arăta, nu fără o oarecare malițiozitate, că distinsul „profesor universitar care face astăzi solidarism” scria în lucrarea sa din 1915, „Ce este enciclopedia dreptului”, că „Școala solidaristă are desigur multe foloase, dar are și un neajuns mare și de aceea mă pronunț contra ei”.

a constata că „Religiunea ortodoxă a răsăritului este religiunea dominantă a Statului român”), iar cea greco-catolică „are întâietate față de celelalte culte”. Prin atari dispoziții, Biserica Ortodoxă Română este ridicată la rangul juridic de subiect de drept constituțional, partener al statului, care, la rându-i, dintr-un „singur stat indivizibil” (1866) devenea „un stat național unitar și indivizibil” (1923). În cadrul dezbaterilor publice premergătoare adoptării noii constituții s-au exprimat și puncte de vedere contradictorii asupra, în special, consecinței unui regim de preemțiune, de biserică națională acordat celei ortodoxe. Astfel, dacă în prelegerea sa din 11 mai 1922 profesorul de teologie de la Universitatea din Cernăuți, Romulus Cândea, se pronunța pentru recunoașterea bisericii ortodoxe a statului de biserică dominantă, „cu toate privilegiile naționale pe care le-a avut orice biserică națională în orișice stat”, cu atât mai mult cu cât „a făcut posibilă unificarea sufletească a neamului nostru, susținând și întărind ideea unirii cu mult înainte de a fi fost posibil să fie susținută de bărbații politici”³⁴, în conferința sa din 25 mai același an, profesorul de drept Romul Boilă de la Universitatea din Cluj respingea o atare teză. El considera că „acceptarea unei biserici dominante în statul român întregit” era „în contradicție nu numai cu spiritul timpului, nu numai cu hotărârile Adunării Naționale de la Alba Iulia, ci cu toată viața constituțională a statului român, bazată pe egala îndreptățire a cetățenilor de orice neam, religie și limbă”³⁵.

În consonanță cu atari evoluții statale și biserica majoritară se organiza de la „o singură autoritate sinodală” într-o structură „unitară... în tot Regatul României”, cu o lege specială de organizare și funcționare, sub controlul statului, în contextul general în care raporturile dintre diferitele culte cu statul se stabilea prin lege. Se cristaliza în acest mod tiparul ecuației constituționale stat-biserică în România interbelică, textul fiind preluat, pe conținut, și de cel al articolului 19 al Constituției din 1938. S-au pus astfel bazele „noii organizări, autonome și democratice” a bisericii ortodoxe în continuarea și desăvârșirea tradiției constituționale de a fi fost „o biserică de stat, organizată de stat și trăind în cea mai strânsă și mai intimă legătură cu statul”. Declararea sa, în aceeași perspectivă, „potrivit tradiției și faptului că marea majoritate a locuitorilor acestei țări aparțin ei”, drept biserică dominantă în stat nu însemna că „prin aceasta Biserica Ortodoxă ar avea condițiuni particulare și prerogative speciale, pe care să le exercite în detrimentul celorlalte culte”³⁶. Dimpotrivă, faptul trebuia văzut prin înțelegerea „sensului național și moral al atributului de dominanță”. Cu atari premise constituționale s-a putut trece apoi la legea de organizare a BOR din 1925 într-o singură structură administrativă și spirituală a Bisericii naționale și constituirea Patriarhiei românești.

³⁴ R. Cândea, *Organizația bisericească în constituție*, în vol. „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”, 1990, *lucr. cit.*, p. 494.

³⁵ R. Boilă, *Principiile constituției noi*, în vol. „Constituția din 1923...”, *lucr. cit.*, p. 549.

³⁶ Alexandru Lepădatu, ministrul cultelor, intervenție în ședința Senatului din 24 martie 1925.

9. Protagonistii. Asemenea evoluții generale și reușita marii consolidări constituțional-politice de la momentul desăvârșirii unității naționale (1918) au fost și rodul unui (relativ) consens național asupra punctelor esențiale prioritare. Într-adevăr, s-au manifestat în acest context complex și uneori contradictoriu conlucrarea dintre adversarii politici și personalități covârșitoare la prima vedere aflate pe poziții ireconciliabile, precum Nicolae Iorga, gânditorul căruia i se datorează, și nu numai, definiția constituțională a României ca stat național unitar, și Ion I.C. Brătianu, omul de stat a cărui viziune a inclus atât reforma constituțională încheiată în 1923, cât și politica de dezvoltare „prin noi înșine”, realizată pe bazele (juridice) ale acesteia. Un N. Iorga care, deși a participat la dezbaterile parlamentare, susținând pozițiile inovante ale primului-ministru s-a abținut de la vot, acceptând totuși noul așezământ constituțional ca un omagiu adus momentului întregitor.

Din perspectivă juridică, strategia și fundamentarea sa teoretică, urmată de demersul constituțional centenar, o datorăm, în mare parte, filosofului dreptului Mircea Djuvara, iar lucrarea tehnică aferentă noului text juridic fondatorului științei dreptului constituțional, profesorul Constantin C. Dissescu, așa încât aceste două „vârfuri” ale științei juridice naționale și-au conjugat eforturile creatoare generând o operă pe măsură. În același timp, amândoi implicați direct în procesul de dezbatere și definitivare parlamentară a noului text constituțional, C.G. Dissescu în calitate de raportor general (care, după caracterizarea unui ministru al vremii, „uită când vrea, își aduce aminte când vrea și este distrat când vrea”, numai ca soluțiile preconizate să se impună), iar M. Djuvara ca raportor al Comitetului delegațiilor (și care, referindu-se la și consemnând definitiv amendamentul ce avea să înscrie caracterizarea statului român sintagma „stat național unitar” concluziona: „În ceea ce privește ideea de stat unitar, cred că niciodată nu se va insista prea mult asupra caracterului de unitate națională a statului în care trăim, mai ales astăzi când el primește lovituri incalificabile din toate direcțiunile”).

Din perspectiva dezbaterii problemelor și relevării ideilor de forță ale noului așezământ politico-instituțional al țării reîntregite, se remarcă gândul și faptele unui Dimitrie Gusti, inițiatorul, din fruntea Institutului Social Român, al ciclului de prelegeri din decembrie 1921–iunie 1922 consacrate pregătirii, stabilirii și înțelegerii noilor perspective ale legii fundamentale, adoptată la 29 martie 1923. În umbra spectacolului acțiunilor publice și confruntărilor de idei din sala și de pe scena Ateneului Român, discuția tezelor prezentate și pozițiilor exprimate cu precizie și tenacitate de Vintilă Brătianu în numele „oculței” liberale atotbiruitoare (care continua astfel rolul lui E. Carada de la 1866!) le-au asigurat succesul și impunerea viziunii unui efort constituțional început încă din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și ale cărui roade erau culese și exprimate formal prin izbânda marelui proiect național.

Nu în ultimul rând și tocmai în acest registru, Constituția României Mari din 29 martie 1923 a fost una care a purtat și exprimat pecetea celor două mari personalități politice fondatoare ale noului așezământ statal: Regele Ferdinand („Răspunzătorul”, după afirmația lui N.D. Cocea) și primul său ministru, Ion I.C. Brătianu.

10. Baza constituțională și acțiunea generală a unificării legislative.

Avântul reglementar. Unificarea dreptului românesc ca urmare naturală legitimă a desăvârșirii construcției politico-statale a națiunii (în mod egal sub laturile sale pozitivă și cultural-științifică) a reprezentat un proces complex, relativ îndelungat care a presupus largi dezbateri, puncte de vedere diferite, experiențe diverse și s-a realizat în mod treptat, pe etape. Adoptarea noii constituții, ce a României întregite și referirile textului său la problemă au constituit baza sa juridică generală. Potrivit art. 137 din legea fundamentală: „Se vor revizui toate codicele și legile existente în diferitele părți ale Statului român spre a se pune în armonie cu Constituția de față și a asigura unitatea legislativă. Până atunci rămân în vigoare. Din ziua promulgării Constituției, sunt însă desființate acele dispoziții din legi, decrete, regulamente și orice alte acte contrarii celor înscrise în prezenta Constituție”. Formularea exigențelor constituționale rămânea vagă și a permis astfel declanșarea unei susținute dispute doctrinale și manifestarea unei practici reglementare fluctuante, în cele din urmă impunându-se metoda extinderii legislației din Vechiul Regat. Persistența diversității de legislații constituia un obstacol major, prin conflictele de reglementări pe care le genera în calea dezvoltării normale a vieții social-economice a statului întregit și un inconvenient insurmontabil în desăvârșirea conștiinței de drept a națiunii. „Legile pozitive sunt o concretizare a conștiinței juridice a unei națiuni, iar o națiune unitară și bine încheată nu poate avea decât o singură conștiință. Regionalismul îmbrăcând o structură juridică distinctă nu poate fi decât o etapă care uneori duce la realizarea unității, iar altădată la sfărâmarea ei. Cum pentru noi această etapă nu putea duce decât la desăvârșirea unității, procesul trebuie grăbit în interesul superior al unei cât mai grabnice consolidări a țării”³⁷.

10.1. Unificarea dreptului public. Un punct de vedere ce avea să se dovedească pertinent, confirmat și de evoluțiile ulterioare, a fost exprimat în această privință încă în prelegerea din 23 aprilie 1922 din ciclul pregător organizat de ISR, susținută de profesorul Anibal Teodorescu. Distinsul specialist în drept public făcea mai întâi o exactă radiografie a situației existente, constatând că între cele 4 sisteme administrative atunci în prezență – structura din Vechiul Regat de concepție „pur latină”, cea din Basarabia dominată de „spiritul țarist”, organizarea „arhaică de provincie a unui imperiu alcătuit dintr-o sumă de naționalități” din Bucovina și așezământul de peste Carpați hărăzit de „foștii vremelnici stăpânitori ai pământului românesc” – nu exista nici o înrudire, „în afară de oarecare puncte comune tuturor legiurilor de organizare administrativă”. În plus, erau „sisteme juridice care, deși fuseseră aplicate în mare parte unei populații de aceeași rasă, izvorâseră însă din concepția de organizare a guvernanților unor state cu totul deosebite unele de altele. Într-adevăr, alte idei fundamentale, alte scopuri, și administrative și politice, împletiseră guvernele din București, și alte guverne din Petersburg, Viena sau

³⁷ Valeriu Pop, Prefață la *Codul penal Regele Carol II, adnotat*, vol. I, *Partea generală*, Editura Librăria Socec, București, 1937, p. VIII.

Budapesta”. După analiza mai multor și diverse considerente, universitarul bucureștean ajungea la concluzia că viitoarea lege de organizare administrativă a țării întregite urma să țină seama de două elemente definitorii: unul abstract, care sta „în principiile generale superioare, preconizat de știința dreptului administrativ” și un altul concret, constând în „nevoile firești ale poporului nostru pentru care vom legifera. Și aici ne va veni în ajutor tradiția, adică propriul nostru trecut”³⁸. Rămânea de văzut calea efectivă, concretă de ales, și ea s-a dovedit a fi fost sinuoasă, dar una care a reușit, în cele din urmă, să conducă la soluția cea dreaptă. O dezlegare prealabilă a unei probleme centrale a constituției, a noii organizări administrative o oferea de altfel și V. Brătianu în prelegerea sa din 25 decembrie 1925, în cadrul aceluiași demers gustian, când arăta că nu trebuie să fie confundată „descentralizarea” cu „autonomia”, aceasta din urmă fiind „o rămășiță a luptelor dintre stat și organele locale”, și în circumstanțele istorice date lupta dusă în provinciile dezrobite contra regimurilor de asuprire de până ieri a lăsat în această privință amintirea luptei contra statului, care era vrăjmașul de ieri”³⁹.

Experiența adoptării și actualizării așezământului constituțional s-a dovedit, în cele din urmă și astfel, volatilă și în privința unificării legislației administrative, a autorităților competente și practicilor aferente în acest domeniu. Astfel, prima lege de unificare administrativă din 13 iunie 1925 (intrată în vigoare la 1 ianuarie 1926) a preluat și consacrat principiile admise în dreptul public din Vechiul Regat, adaptate noilor realități sociale concrete din țara reîntregită. Sub influența conjuncturilor politice și disputelor de poziționare, legea pentru organizarea administrației locale din 29 iulie 1929, „produs hibrid al feluritelor concepțiuni care au domnit în diversele provincii, concepțiuni care nu s-au contopit într-o doctrină unică”, a încercat o formulă de hibridizare a tradițiilor administrative anterioare, însă a sfârșit printr-un evident eșec. A rezultat un regim administrativ eterogen, complicat, inaplicabil în litera lui, iar interpretabil în spiritul promovat genera experiențe diferite și deschidea calea instabilității și imprezibilității normei administrative. Actul normativ a suferit 14 modificări succesive în 5 ani de aplicare, așa încât s-a ajuns la o reglementare finală ce nu mai avea decât o vagă înrudire cu legea votată în 1929. De altfel, prin amendamentele aduse s-a creat un regim administrativ, cu un pronunțat caracter empiric, în urma unui proces de adaptare, în continuă mișcare în cadrul căruia precedentul și jurisprudența administrative au avut un rol important. Drept urmare a învățămintelor trase din acest experiment prin legea administrativă din 27 martie 1936 și regulamentul său de aplicare din 18 februarie 1937 s-a revenit în general la tradițiile din Vechiul Regat; totuși, „unele idei și tendințe caracteristice ale administrației transilvane” au fost menținute. Explicația adusă fenomenului de

³⁸ Anibal Teodorescu, *Viitoarea organizare administrativă a României*, în vol. „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”, *op. cit.*, p. 407–408.

³⁹ Vintilă Brătianu, *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*, în vol. „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”, *op. cit.*, p. 67.

doctrinarii timpului pornea de la constatarea că dreptul administrativ din Vechiul Regat era fructul raționalismului juridic de origine franceză, care cerea o cât mai strictă aplicare a principiului separației puterilor și manifesta o viguroasă tendință centralizatoare⁴⁰.

Așadar, spiritul dreptului public francez era ostil corpurilor intermediare, colectivităților regionale, întrucât evocă particularismul provincial și local, împotriva căruia Revoluția de la 1789 și constituționalismul ce i-a urmat s-au pronunțat în mod consecvent. Respectiva viziune transplantată și în edificiul statului român modern (unitar), viața juridică a corpurilor și administrațiilor intermediare nu putea avea alt izvor decât puterile delegate de la stat; în consecință, tutela și controlul sunt instrumentele dominante ale acestei structuri. Circumscrișă unei atari tradiții, născută din împrumut dar rapid și puternic înrădăcinată și la noi, era dominată de ideea extinderii structurii din vechea țară și în teritoriile alipite, cu păstrarea unor anumite particularisme regionale. Încercările de a părăsi respectiva concepție și practică devenită națională s-au dovedit neinspirate, fără aderență la realitățile administrative românești și au impus astfel reveniri la soluții și practici anterioare.

10.2. Unificarea dreptului privat. După intrarea în vigoare a noii Constituții, și în baza sa, au fost adoptate numeroase legi de unificare, în diferite domenii precum: legea pentru statutul funcționarilor publici (19 iunie 1923), legea asupra proprietății literare și artistice (28 iunie 1923), legea asupra persoanelor juridice (6 februarie 1924), legea pentru dobândirea naționalității române (24 februarie 1924), legea pentru unificarea majorității civile (11 aprilie 1924), legea apelor (27 iunie 1924), legea minelor (4 iulie 1924, 28 martie 1929 și 24 martie 1933), legea energiei (4 iulie 1924 și 7 iulie 1930), legea accelerării judecăților (19 mai 1925 și 10 iulie 1929), legea contenciosului administrativ (23 decembrie 1925), legea electorală (27 martie 1926), legea asupra contractelor de muncă (28 martie 1929), urmată de legea pentru asigurarea plății lucrului efectuat (10 aprilie 1931) și legea pentru înființarea și organizarea jurisdicției muncii (15 februarie 1933), legea asupra burselor (29 iulie 1929), legea pentru unificarea unor dispoziții referitoare la executarea silită (10 iulie 1930), legea pentru organizarea corpului de avocați (22 decembrie 1931), legea asupra cambiei și biletului la ordin și legea asupra cecului (ambele din 1 mai 1934), legea pentru unificarea dispozițiilor privitoare la cărțile funciare (27 aprilie 1938), legea pentru dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor (10 iunie 1944).

Legea fundamentală din 1923 acorda o atenție deosebită revizuirii prin unificare a marilor coduri: penal, de procedură penală, civil și de procedură civilă și comercial. La 1 ianuarie 1937 intrau în vigoare Codul penal și Codul de procedură penală, realizându-se unificarea legislației penale și abrogându-se, prin art. 597 Codul penal și art. 664 Codul de procedură penală, codurile și legile în materie existente pe teritoriul țării și care sunt expres enumerate. La 20 mai 1937 a intrat în vigoare și Codul justiției militare unificat.

⁴⁰ I. Peter, *Contribuția provinciilor la formarea dreptului public românesc*, în Enciclopedia României, volumul I, *Statul* p. 201.

Depășirea primei etape, cea a urgențelor legislative rezolvate în principal pe calea extinderii reglementărilor pertinente din Vechiul Regat, a fost urmată de o perioadă de stagnare, în absența unei orientări generale clare de desăvârșire și a unei voințe politice suficiente și de înlăptuire pe fond a acestei opere juridice fundamentale. Dificultățile realizării unei opere atât de vaste și de complexe și sistemul defectuos de lucru adoptat au condus la întârzieri care amenințau cu prelungirea inadmisibilă a provizoratului.

Semnalul de alarmă asupra pericolului reprezentat de o asemenea situație și posibilele perspective de depășire a impasului a fost tras și prefigurate, printre alții, de acad. Andrei Rădulescu, într-o remarcabilă comunicare făcută în cadrul Adunării generale a Academiei Române la 2 iunie 1927, cu modesta pretenție de a expune „câteva considerații generale” asupra problemei. După o prezentare a modului în care a fost realizată unificarea legislativă post-1859, a rezultatelor sale și a învățămintelor care puteau fi trase din această experiență, savantul jurist releva necesitatea istorico-politică, socială și juridică a acestui demers și importanța sa pentru „întărirea unității sufletești și consolidarea statului unificat”⁴¹. Se arăta astfel, cu titlu preliminar și justificativ în privința unei opțiuni posibile, că legiurile în vigoare în provinciile alipite nu puteau fi extinse pe tot teritoriul statului român pentru că erau de esență străină, impuse românilor, unele înapoiate și în cea mai mare parte nu erau mai bune decât cele din Vechiul Regat. Apoi, nu se puteau face legi noi pentru toate materiile, părăsind în acest mod, ceea ce exista, după cum nici nu se puteau introduce în întregime legiuri străine, ceea ce ar fi constituit și o gravă atingere a culturii și dreptului românesc, care avea trecutul lui, o evoluție proprie și care era susceptibil de adaptare păstrându-și caracterul definitoriu. În plus, legiurile românești aveau un puternic caracter latin, erau făcute și respectate de români liberi, după un model juridico-cultural neoromanic și naționalizate printr-o îndelungată aplicare.

Cu asemenea argumente și ținând seama de imperativele momentului istoric, se considera că pentru unificare se impunea a fi avute în vedere legile din Vechiul Regat, într-un timp scurt, cu înlocuirea acelor părți apreciate ca necorespunzătoare noilor concepții asupra dreptului și extinderea lor în toată țara. În noile teritorii aveau să mai rămână în vigoare unele reglementări care urmau să fie introduse și în vechea țară, precum instituția cărților funciare, dar în mod treptat și la timpul potrivit. Și aceasta cu atât mai mult cu cât cercetarea cu nepărtinire și atentă a dreptului din provincii arăta că nu erau deosebiri ireductibile, așa că nu s-ar fi zdruncinat „temeliile societății, așa cum se pretinde, prin introducerea legilor românești”. Argumentele oficiale cele mai răspândite porneau de la constatarea că, în orice caz, codurile Vechiului Regat erau haină de împrumut, dar liber consimțită; în plus, fuseseră împrumutate de la „națiuni latine” cu o mentalitate identică sau cel puțin foarte apropiată de cea a noastră. Totodată, și un lucru foarte important, respectivele legiuri se încadraseră în viața României Mici prin larga contribuție a jurisprudenței

⁴¹ A. Rădulescu, *Unificarea legislativă*, Editura Cultura Națională, București. 1927.

și științelor românești. Nu mai puțin însă, precum și în cazul constituției, după mai bine de o jumătate de secol de la adoptare și de la intrarea în vigoare, unele prevederi deveniseră învechite și necesitau adaptări la noile condiții de viață națională. Dimpotrivă, legiurile din provinciile alipite luaseră ființă și se înrădăcinaseră fără o contribuție activă din partea românilor, fiind „ocrotite de stăpâniri străine”. Nu se putea ignora, în același timp, că unele din instituțiile acestora erau moderne și corespunzătoare spiritului și cerințelor vremii, iar altele (de exemplu, cărțile funciare) prin practicarea și calitățile lor reușiseră să se popularizeze și să intre și în conștiința juridică a românilor din provinciile respective.

Problema unor noi opțiuni fundamentale s-a ridicat în contextul marelui proiect al recodificării dreptului penal și a dreptului privat. Era considerată calea cea mai potrivită de realizare a unității juridice depline și de ridicare a dreptului pozitiv la un nivel înalt de elaborare, în consonanță cu cele mai moderne reglementări de drept comparat. Ambiția de a crea „coduri moderne și perfecte”, pornind de la ultimele cuceriri ale doctrinei și legislației și ignorând, pe cât posibil, poate și din dorința de tratare egală a diferitelor legislații în vigoare, a ceea ce exista, a experienței naționale de până atunci, s-a exprimat în elaborarea și adoptarea Codului penal și a Codului de procedură penală, intrate în vigoare la 1 ianuarie 1937, considerate de ministrul justiției al timpului, profesorul Mircea Djuvara, „o încercare de sinteză a principiilor consacrate de știința penală modernă și a progreselor legislative și jurisprudențiale”. Criticate de a fi fost rupte de tradiția și realitățile românești, acestea, și în special procedura (care avusese ca model legea ungară în materie), au fost supuse unor modificări rapide, mai ales în sensul revenirii la reglementări anterioare. Așa se face că, în scurt timp s-a revenit în multe privințe la soluții anterioare, validate de jurisprudență. În plan mai larg, în cadrul respectivelor dezbateri, se arăta că „această experiență nefericită... ne-a adus totuși folosul să deschidem ochii asupra primejdiei de a părăsi tradiția latină”⁴², declanșând astfel problema „pericolului înstrăinării codurilor”, cu consecința că în elaborarea codurilor dreptului privat s-au abandonat anteproiectele deja întocmite și s-a trecut la redactarea altora noi. Respingându-se teza marilor salturi și cea a ruperii legăturii cu trecutul, se opta acum pentru „un moderat pas înainte”. Aceasta însemna să se pornească de la codurile Vechiului Regat, „stâlpi de căpetenie ai dreptului românesc în jurul cărora s-a clădit timp de 75 de ani admirabila construcție a doctrinei și jurisprudenței băștinașe”, să se țină seama de noile coduri și proiecte moderne, să se introducă modificările cu atenție, în spiritul nostru tradițional, coordonând în același timp dispozițiile preluate din legile provinciale (îndeosebi cartea funciară) și îmbinând dezideratele doctrinei cu exigențele practice. În acest spirit și dintr-o atare perspectivă au fost definitivare textele, adoptate și promulgate, ale Codului comercial (1938), Codului civil și Codului de procedură civilă (1939), a căror punere în aplicare, inițial prevăzută pentru 1 martie 1940, a fost amânată în mai multe rânduri până a trece, în cele din urmă, din cauza împrejurărilor politice, direct în... istoria dreptului! Pe lângă faptul de a fi considerată de înfăptuitorii

⁴² *Unificarea dreptului privat român*, Editorial, „Pandectele Române”, partea a IV-a, 1940, p. 1.

săi „cârmuită de o concepție a cărei superioritate nu putea fi tăgăduită”, unificarea dreptului privat se realiza prin coduri a căror intangibilitate nu era susținută și nici proclamată. Dimpotrivă, acestea erau privite ca „lucrări deschise”. Cu prilejul promulgării lor ministrul justiției, V. Iamandi, făcea următoarele precizări: „Nu avem pretenția absurdă că această lucrare este perfectă, pentru că nimic din ceea ce se realizează în domeniul legislativ ca și în celelalte domenii de activitate, nu poate să poarte pecetea desăvârșirii. Aplicarea lor în timp, față de realitățile noastre juridice și față de nenumăratele probleme ce se vor pune pentru a le soluționa, ea singură va arăta care sunt părțile lui definitive și care sunt acelea care necesită unele modificări”.

Din cele 5 coduri elaborate și promulgate în anii 1930 numai 2, cele „penale”, au intrat în vigoare și care, cu o serie de modificări, completări și adaptări, aveau să dăinuie până în 1969. În materia dreptului privat, Codul civil și Codul de procedură civilă de la 1864 și, respectiv, Codul comercial din 1887 au cunoscut de-a lungul timpului numeroase și succesive modificări, rămânând în vigoare până în octombrie 2011. Din toate aceste evoluții ale istoriei lecția care se poate trage nu este una dintre cele mai măgulitoare pentru efortul teoretic de perfecțiune în elaborare, ci, dimpotrivă, ne arată că, cel mai adesea, conjunctura politică și întâmplarea concretă rămân biruitoare. În orice caz însă, recodificarea din anii 1930 nu a rămas fără nicio rezonanță peste timp, inclusiv în plan legislativ. Partea privind societățile comerciale din Codul comercial Carol al II-lea a fost preluată și formează substanța Legii nr. 31/1990 privind societățile comerciale, iar multe din instituțiile și reglementările din Codul civil 1939 se regăsesc în articolele și paragrafele celui în vigoare. Din păcate însă ceea ce era de ignorat, de învățat și de reținut din această experiență nu au fost avute în vedere și în cea de-a treia recodificare din 2009.

10.2.1. Dilemele doctrinare. Considerată la nivelul întregii societăți românești „o problemă fundamentală pentru viața statului nostru”, unificarea legislativă s-a înscris, mai ales după adoptarea noii constituții, printre preocupările majore ale Parlamentului, ale Guvernului, ale Ministerului Justiție și ale altor instituții publice cu competențe în domeniul juridic. Exista un acord unanim că este absolut necesar ca „în hotarele istorice ale nației noastre, justiția să-și pronunțe hotărârile ei în baza aceleiași legi naționale”. Din punct de vedere tehnic, erau posibile două metode principale, pe baza cărora se putea ajunge la unificare, fiecare cu avantajele și inconvenientele sale. Prima consta, așa cum se prevăzuse și în Constituția din 29 martie 1923, în revizuirea tuturor codurilor și legilor existente în diferite regiuni ale țării, elaborându-se și adoptându-se noi coduri și reglementări legale, care să fie în acord „cu transformările vremii și să înlăture astfel rugina după cadrul strâmt al codurilor învechite”. A doua presupunea, într-o primă etapă, extinderea, introducerea de plin drept, în noile teritorii inserate în suveranitatea statului român, legile naționale ale Vechiului Regat, urmând ca opera de revizuire să se facă în timp rezonabil, nu sub presiunea urgenței unificării legislative. A fost și prima problemă care s-a ridicat în timp, în materie, așa, de exemplu, înscriindu-se pe ordinea de zi problema unificării legislației la 24 aprilie 1920, Secția juridică a Asociației pentru Știință și Reformă Socială abordând, pentru început, „chestiunea de principiu sau

procedare, dacă ar trebui introduse deodată legile din Vechiul Regat în provinciile alipite sau din contra, ar trebui procedat pe cale de contopire⁴³.

Cum se poate ușor observa, din perspectiva tehnicii legislative prima era mai bună și mai eficientă teoretic și ideal și a fost adoptată inițial în state reîntregite după Primul Război Mondial, precum Regatul sârbilor, croaților și slovenilor, Polonia și Cehoslovacia în care nu preexistase o legislație națională. Dar din punctul de vedere al situației din România, unde exista deja o legislație, o jurisprudență și practici jurisdicționale înrădăcinate de peste o sută de ani, al nevoilor concrete și imediate, cel al intereselor naționale o atare opțiune s-a dovedit inefficientă, întrucât revizuirea codurilor, care părea la început foarte ușoară și mai potrivită, a întârziat prea mult. În această situație s-a trecut la punerea în aplicare a metodei extinderii⁴⁴.

Referindu-se la această problemă, Constituția din 29 martie 1923 stipula, în art. 137, că „Se vor revizui toate codicele și legile existente în diferitele părți ale Statului român, spre a se pune în armonie cu Constituția de față și a asigura unitatea legislativă. Până atunci ele rămân în vigoare”. Semnificațiile art. 137 din Constituție din perspectiva operei de unificare legislativă au fost astfel subliniate prin Avizul nr. 16 din 21 decembrie 1927 al Consiliului Legislativ: principiul unității legislative este înscris în art. 1 din Constituție și derivă din unitatea teritorială; art. 137 al legii fundamentale stabilea obligația legiuitorului ordinar de a revizui codurile și legile existente pentru a se asigura unitatea legislativă, el indica țelul către care revizuirea trebuia să tindă, adică către unitatea legislativă; deși s-ar putea susține că diferitele legi provinciale nu pot fi înlocuite decât prin legi aplicabile întregului teritoriu, totuși legiferarea cu câmp de aplicare teritorială limitat a fost uzitată posterior noii Constituții, fapt acceptat și de jurisprudența pertinentă.

În fine, „Interpretând însă, prevederea constituțională referitoare la legile existente la data Constituției, cu reproducerea uneia din clauzele actelor unirii noilor teritorii și ca o consfințire a principiului de drept internațional public, potrivit căruia legile Statului căruia teritoriul a fost alipit nu se întind *ipso facto* asupra noului teritoriu, o suspendare a dispozițiilor unei legi în vigoare, numai într-o parte a teritoriului ar fi inadmisibilă, fiindcă prin aceasta s’ar lipsi acea parte a țării de un regim legal, situațiune ce legiuitorul a înțeles să interzică; aceasta însă, nu împiedică pe legiuitor ca până la înfăptuirea completei unificări să modifice legile

⁴³ I. Ionescu-Dolj, *Problema unificării legislațiunii în discuția Secțiunii Juridice a Asociațiunii pentru știință și reformă socială*, în „Curierul Judiciar” nr. 30–31, 2 mai 1920, p. 250.

⁴⁴ Astfel, Franța, prin legea din 1 iunie 1924, introduce în Alsacia și Lorena dreptul național francez (legile civile și comerciale, căci Codul penal și procedura fuseseră introduse încă din 1919), păstrând în vigoare din legislația locală, cu titlu de încercare, pentru 10 ani numai de la promulgarea acestei legi, acele dispoziții din legile germane care erau considerate superioare codurilor franceze și care ar urma să fie introduse în aceste coduri, cu ocazia revizuirii lor.

Italia, la 4 noiembrie 1928, prin Decretul Regal nr. 2325, socotind că după zece ani de la bătălia de la Vittorio Veneto nu mai poate întârzia unificarea legislativă, procedează la fel ca și Franța, extinzând legile civile și comerciale în noile ținuturi – codul penal și procedura fuseseră extinse încă din 1919.

naționalizate cu condițiune însă de a nu crea pentru teritoriul unde legea modificată este aplicabilă, o situațiune de excepție.”

Ca o concluzie în privința cazului concret al legii din 1928 de unificare legislativă a Basarabiei prin metoda extinderii se arăta: „Întinderea în Basarabia a dispozițiunilor codului civil, procedurii civile, legii judecătoreștilor și legii pentru autentificarea actelor din vechiul regat, nu lipsește această parte a țării de un regim legal și nici nu instituie o situațiune de excepție întrucât aceleași norme guvernează o altă parte a teritoriului vechiului regat”. Prin urmare, menținerea dreptului local era consacrată constituțional, așa cum se făcuse, de altfel, și prin decretele-legi care au consacrat juridic unirea și care aveau aceeași valoare constituțională. În privința constituționalității, în aceste condiții, a metodei extinderii legislației din Vechiul Regat în noile provincii ale țării reîntregite, voci autorizate, precum cele ale lui A. Rădulescu și C. Hamangiu, considerau că aceasta era în perfectă concordanță cu textul mai sus arătat al legii fundamentale. Principalul argument al acestei teze se baza pe examinarea exegetică a acestuia din urmă, din care rezulta că „revizuirea codurilor și a legilor existente” era impusă „pentru două considerații: 1. a se pune în armonie cu constituția și 2. a se asigura unitatea legislativă”, ambele îndeplinite de o asemenea cale. De altfel, o atare situație și o rezolvare asemănătoare avuseseră și în privința primei unificări juridice a țării de la 1859⁴⁵.

O atare opțiune avea ca obiecție principală susținerea, evident nefondată, că legislația română era inferioară legislației din teritoriile alipite și că astfel nu era potrivit a fi extinsă de plin drept în acele părți. Desigur, în unele privințe, prevederi și instituții din legislațiile provinciilor alipite, precum cărțile funciare, puteau prezenta unele avantaje, dar în plan general reglementările din vechea țară aveau marele atu că, deși și ele de sorginte vest-europeană, prin aplicare creatoare timp de multe decenii se adaptaseră realităților românești și spiritului poporului român. Așa cum remarca un specialist al vremii, nu se putea ignora nici faptul că „Tradiția și mândria personală, aducând după sine *ideea regionalistă*, se opun de asemenea la modificare, în sensul unificării legislației. Fiecare grupare română, constituită în hotare etnice, poate avea o personalitate de sine stătătoare, care nu vrea să abdică în fața personalității statului cu care se întregește. Acesta e cazul nostru, al Franței și al

⁴⁵ În adevăr, Convenția de la Paris din 7 august 1858 care, prin articolul întâi, declară constituite Moldova și Valahia sub denumirea de Principatele Unite Moldova și Valahia, spune în art. 35: „odată instituită, Comisiunea centrală va trebui să se ocupe special a codifica legile în ființă, punându-le în armonie cu actul constitutiv al noii organizații.

Ea va revizui regulamentele organice, precum și codicile civile, criminale, de comerț și procedură, astfel încât afară de legile de interes curat local, să nu mai fie în viitor decât unul și același corp de legislațiune care va fi executoriu în ambele Principate, după ce va fi votat de către respectivele adunări, sancționat și promulgat de fiecare Hospodar”. Iar în art. 47, se adăuga: „până când se va proceda la revizuirea prin art. 35, legislația acum în vigoare în Principate este menținută în dispozițiile care nu sunt contrarii stipulațiunilor prezentei Convențiuni”.

Exact deci situația pe care o consacră art. 137; se știe însă cum a procedat Cuza, în câteva luni a decretat noi coduri care nu erau nicidecum o revizuire a legilor existente. Unitatea statului care era amenințată cu destrămarea a fost astfel salvată prin acest procedeu al lui Cuza.

Italiei. Provinciile care au întregit patria – și nu atât provinciile, adică populația, cât mai ales elementele conducătoare – socotesc că ar fi o abzicere de la întreaga lor tradiție, dacă ar primi așa, pe de-a-ntregul, legiurile Vechiului Regat. Dânsese ar voi o unificare, dar această unificare să se facă, luându-se de bază legiurile locale din aceste provincii. Fără a discuta această chestiune aici, ținem de pe acum să spunem că legiurile locale, în afară că sunt foarte vechi și foarte defectuoase, nu sunt expresia vieții poporului român, ci sunt o creațiune străină de sufletul acestui popor, menite – din punct de vedere economic ca și politic – să-l subjuge fostelor popoare dominante... Într-un singur domeniu, în materia aceasta, poporul român din aceste provincii a creat, în domeniul obiceiului. Dar tocmai aici există cea mai perfectă asemănare, ca fond, între populația română din diferite ținuturi”⁴⁶.

11. Structurarea culturii juridice românești. Așa cum s-a remarcat, în timpurile moderne „cultura drepturilor” a dobândit sens și a început să se cristalizeze în cadrul „trezirii naționalităților”⁴⁷. Națiunea, ca realitate istorică și categorie analitică, devenea schema în jurul căreia se năștea reflecția asupra dreptului modernizat. Problema ce se punea pentru jurisconsulți nu era numai cea a formelor exercitării suveranității, ci rezida mai ales în necesitatea înscrierii dreptului pozitiv în continuitatea trecutului său național. Așa se explică și particularitățile și întârzierile în structurarea și afirmarea culturii juridice românești care țin în mod esențial de procesul de înfăptuire a unității politico-statale, desăvârșit abia la 1 decembrie 1918.

Înainte de a trece la tratarea unor aspecte propriu-zise ale subiectului, se cuvine evocat faptul că, în cadrul prelegerilor gustiene, s-a invocat pentru prima și singura dată, cel puțin la noi, în pregătirea unei constituții problema culturală, mergându-se până la a se propune introducerea în noul text a unor dispoziții privind cultura, a „drepturilor și datoriilor națiunii față de cultură”. Și aceasta având în vedere rolul ei de „condiție sine qua non a existenței națiunii” și, în consecință, nevoia de a i se conferi întâietate, a o feri „de capriciul și fluctuațiile de multe ori interesate ale legislației ordinare”. Dintr-o atare perspectivă, în prelegerea sa concluzivă D. Gusti făcea sublinieri importante cu rezonanțe juridico-culturale, în sensul că numai prin cultură „drepturile politice se vor valorifica” ori se vor forma „punți spirituale”, „de trecere de la cetățean la stat, și de la stat la cetățean”, noua constituție însăși trebuind a fi „o operă de cultură populară”, un „catehism politic național, iar studierea și adâncirea ei, un stimulent de educație politică a națiunii”⁴⁸.

Sub semnul modernizator și unificator al aceluiași constituționalism ca mișcare occidentală de idei și practici socio-politice s-au înfiripat și primele expresii ale unei culturi juridice românești care, în urma desăvârșirii unificării naționale aveau să se

⁴⁶ G. Alexianu, *Curs de drept constituțional*, 1928, vol. I, p. 28.

⁴⁷ Fr. Audren, J.-L. Halpérin, *La culture juridique française. Entre mythes et réalités. XIXe–XXe siècle*, CNRS Editions, Paris, 2022, p. 153.

⁴⁸ D. Gusti, *Individ, societate și stat în constituția viitoare*, în vol. „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”, lucr. cit., p. 607.

structureze, și sub impuls constituțional, într-un sistem coerent de abstractizări și reprezentări cultural-civilizaționale⁴⁹.

Problema existenței și, respectiv, a afirmării unei culturi juridice românești, ridicată pentru prima dată și dezbătută mai ales prin contribuțiile lui Andrei Rădulescu din perioada interbelică rămâne, și la 100 de ani de la desăvârșirea procesului de constituire a statului național unitar român una deschisă și prin aceasta de maximă actualitate și importanță prioritară⁵⁰. Într-adevăr, în condițiile integrării europene și afirmării mondializării neolibérale ale recunoașterii dreptului la diversitate culturală ca o reacție la punerea în discuție a identității juridico-constituționale, o atare problematică devine majoră pentru viața juridică a oricărui stat și mai ales unul precum România, a cărui manifestare se circumscrie istoriei ultimului secol.

Așa cum remarca în 1942 A. Rădulescu, „Cultura națională după cum se recunoaște unanim, este elementul care justifică indiscutabil existența națiunilor, le păstrează ființa în mijlocul celor mai mari cataclisme și le asigură viitorul. Cultura juridică este una din formele culturii naționale, prin care se pot pune în adevărată lumină calitățile superioare ale unui neam pentru realizarea ordinii, armoniei sociale și căutarea dreptății”.

Și totuși, în pofida unor asemenea adevăruri, în timp ce marele savant jurist afirma fără echivoc că „am avut și avem o cultură juridică ... ea este o realitate; cu imperfecțiunile, cu anumite lipsuri dar avem o cultură și nu trebuie să i se mai conteste existența și valoarea ... nu este destul de cunoscută și apreciată în chip just”; după cum el însuși constata, „Sunt încă destui care cred că nu avem o astfel de cultură, sau avem una de imitație, sau foarte slabă, și ca intensitate și ca valoare”. Constatându-i și afirmându-i existența, A. Rădulescu efectua și primele evaluări și aprecieri asupra consistenței sale, încercând, totodată, să identifice cauzele și căile de îndreptare ale respectivei situații a culturii juridice naționale. La aproape 100 de ani (1922) de când se punea problema existenței, drumului parcurs, formelor de manifestare și rolului cuvenit în consolidarea unității naționale a culturii juridice, pornind tocmai de la considerentele promotorului problemei în istoria noastră, credem că se cuvine relansarea dezbaterii, în cunoștință de cauză, în primul rând în plan academic și cu atât mai mult în cunoștința elitei juridice de azi.

11.1. Itinerarul modern. Dacă înainte de epoca Regulamentului Organic găsim aproape numai pravile și norme legislative, în prima jumătate a veacului al XIX-lea încep să apară lucrările de sinteză și de critică judiciară. Se simțea nevoia a se explica ordinea legii, a se discuta instituțiile vechi și mai cu seamă cele noi, care orânduiau

⁴⁹ A se vedea: M. Duțu, *Un secol de stat unitar și drept național (1918–2018). Perspective istorice cultural-științifice*, Editura „Universul Juridic”, București, 2018, p. 313 și urm.; M. Duțu, *Știința dreptului și cultura juridică în România*, Editura Academiei Române, București, 2018, p. 152 și urm.

⁵⁰ A se vedea: Andrei Rădulescu, *Cultura juridică românească în ultimul secol*, discurs de recepțiune în Academia Română, rostit la 3 iunie 1922 cu răspunsul lui Iacob Negruzzi, în: Academia Română, *Discursuri de recepțiune*; Andrei Rădulescu, *Cultura juridică românească*, în „Pandectele Române”, Partea IV-a, 1942, p. 1–4.

viața juridică. În acest timp se vorbește de unele traduceri ale lui Ștefan Bălăceanu, apar cursuri de drept datorate lui Moroiu, Ferikide, Brăiloiu, Racoviță, I. Bărbătescu, B. Boierescu ș.a. Dar, în afară de aceste lucrări cu caracter didactic, apar și lucrări de pură știință juridică, cum ar fi *Vocabulariu de jurisprudență* al lui Iancu Codrescu, *Logica judecătorească* a lui Alexandru Aman, sau *Magazinul judecătoresc* al lui Costa-Foru și diferite altele a căror enumerare ar fi inutilă. Semnalăm că tot acum vedea lumina tiparului prima revistă juridică românească, «*Gazeta Tribunalelor*» care s-a menținut timp de trei ani.

Un rol crucial a revenit operei legislative de la 1864-1865, „formă culturală care a servit atât de mult pentru organizarea statului în sens european și pentru rânduirea stărilor și așezămintelor de azi”. Justa apreciere a acestei moșteniri legislative din punct de vedere cultural trebuie să țină seama de timpul în care au fost întocmite și să nu se neglijeze metoda comparației; astfel, de exemplu, înțelegând împrejurările și cunoscând și legislațiile străine, ne putem întreba în privința multora din praxile și legile noastre: în câte țări chiar mari și cu multă cultură au fost alcătuite mai bune lucrări? În orice caz, ceea ce s-a făcut în țările noastre dovedește că românii au fost foarte preocupați de a reglementa viața și de a asigura ordinea bunei reguli de drept și că au izbutit să stabilească asemenea norme, care pot fi comparabile cu cele ale altor popoare. Referitor la jurisprudență, „altă formă a culturii noastre juridice, al cărei rol este așa de important pentru aplicarea Dreptului”, începând cu epoca Regulamentelor Organice când acesta exista „aproape în înțelesul pe care-l cunoaștem azi”, continuând cu momentul înființării Curții de Casație (1862), cu contribuția căreia „avem o jurisprudență în cel mai ales sens al cuvântului” și conchizând cu situația de la finele perioadei interbelice când: „Aflată și la instanțele de fond, aceea a Înaltei Curți de Casație ocupă locul de frunte și are un rol de adevărat izvor de drept, ceea ce nu se întâmplă în multe țări: cu ea ne putem mândri pe bună dreptate”. Rezultatele sale se exprimau pe hârtie și editorial într-un „material extrem de bogat și de variat”, ilustrat, de exemplu, prin colecțiile de jurisprudență, codurile adnotate, rubricile de jurisprudență ale revistelor juridice („Dreptul”, „Curierul Judiciar”, „Pandectele Române” ș.a.) ori Buletinul Curții de Casație, Buletinul Uniunii Avocaților ș.a., ceea ce demonstra, în același timp, că „nu este cu nimic mai prejos de alte publicații de folclor, poezii, documente sau alte produse culturale românești”. Se putea spune, astfel, că jurisprudența noastră era una de calitate superioară, comparabilă „cu cele bune ale străinătății” și privită în general „superioară aceleia din multe țări cu pretenții mai mari pe tărâm cultural”; ea era marcată și de „multă originalitate” și nu numai în materii legiferate în mod special la noi, ci chiar acolo unde am luat legi străine”; contribuind astfel în privința acestora din urmă, la „naționalizarea, românizarea lor” prin adoptarea și aplicarea la realitățile românești. În fine, dar nu în ultimul rând, cultura noastră juridică ar cuprinde „și o doctrină destul de însemnată prin numărul lucrărilor și valoarea lor”. Deși lucrările care să merite o atare calificare au apărut foarte târziu ele s-au dezvoltat rapid, cu o puternică tendință de originalitate și creativitate în a doua jumătate a veacului

al 19-lea și mai ales în primele decenii ale celui următor. Un rol major în acest sens a revenit facultăților de drept și producțiilor universitare, apariției și dezvoltării presei științifice juridice românești (reviste de specialitate), ajungându-se, prin urmare, la o producție doctrinară foarte bogată, care îmbrățișa toate formele Dreptului, printre care multe studii de valoare, care puteau fi comparate cu lucrări similare străine. Și o remarcă, în acest context, a academicianului jurist: independent de aceasta dacă am compara-o cu multe alte lucrări din alte specialități, doctrina noastră juridică este mult mai bogată și mai importantă, oricât ar gândi altfel unii, mai ales cei ce nu vor să o cunoască; „ea poate fi așezată cu mult înaintea altor manifestări culturale, a căror valoare se exagerează de multe ori”.

În același spirit și aceeași epocă istorică un alt autor important al domeniului, magistratul Radu Dimiu, forja conceptul de *literatură juridică*, corespunzător a „tot ce s-a scris în legătură cu noțiunea de drept, din adâncul timpurilor și până în prezent”. Pe cercetătorul ei, preciza acesta, îl interesează în mod deosebit „evoluția spiritului critic juridic”; el dorește să se documenteze asupra tuturor încercărilor și discuțiilor din trecut, spre a stabili existența mai veche a unei culturi specifice și a controla progresul științei naționale. Începând cu acea prăvilă scrisă în chilie de către călugărul caligraf, după modelul străin, și până în timpurile din urmă, când fiecare lege mai importantă își găsea comentator și fiecare instituție de drept era amplu cercetată, mulțimea lucrărilor de drept, învederează o dovedită preocupare pentru problemele judiciare. Aceste scrieri dovedesc o evoluție în concepție și adoptarea unor forme noi pentru discuțiuni; de la traducerea legiurilor bizantine, s-a ajuns la critica normelor de drept, la adnotări, colecții de jurisprudență, comentarii și monografii, care împodobesc bibliotecile juriștilor noștri, iar multe din ele pot concura lucrările similare străine. Toate producțiile noastre cultural-juridice au un caracter unitar, exprimă o unitate spirituală ce a existat între țările române, datorată în special originii romanice comune. Autorul constata cu puterea argumentelor științifice și dovada radiografiei temeinice a realității existente că „din numărul operelor, din caracterul lor științific național putem deduce că în România există o literatură juridică propriu-zisă ... ea este o realitate care dovedește aportul pe care juriștii l-au adus culturii generale, cât și faptul că în țările noastre a fost o veche cugetare științifică și națională, iar nu simple imitații și împrumut”⁵¹.

11.2. Ignorare, subapreciere, lipsă de interes păgubitoare. În pofida existenței unei veritabile culturi juridice românești, de nivel european și capabilă să intre în și să întrețină un dialog internațional fructuos în materie, să exprime și să promoveze astfel creația și valorile naționale autentice dintotdeauna, aceasta nu a fost și nu este nici astăzi bine cunoscută și prețuită ca atare. Dimpotrivă, cum remarca A. Rădulescu în urmă cu aproape 80 de ani, „întâmpinăm din belșug” în privința sa „ignorare, critici neserioase, atitudini de neînțeles” până azi. Și aceasta cu atât mai impardonabil și mai păgubitor cu cât la nivel internațional și în plan european se

⁵¹ Radu Dimiu, *Existența literaturii juridice române*, în „Pandectele române”, partea a IV-a, 1942, p. 34.

vorbește tot mai mult că a venit timpul juriștilor și dreptul reprezintă principalul instrument de depășire a crizei multidimensionale a societății contemporane⁵².

Privat de politica monetară și fără marjă de manevră bugetară și fiscală, statul a pierdut totul dar i-a rămas esențialul: puterea de a edicta legi și a face să fie aplicate. La rândul său, lipsită de resurse bugetare suficiente, Europa, fiică a Dreptului, se construiește sprijinindu-se pe juriști. Or, locul juriștilor în dezbateră publică rămâne limitat la domeniul contenciosului ori la cel al libertăților publice, iar rolul culturii juridice la forjarea mentalității post-moderne mai mult sau mai puțin ignorat. Dar evenimentele au demonstrat-o din plin, ieșirea din criză trebuia căutată mai mult ca oricând în Drept și promovarea valorilor sale perene, definitorii.

Considerațiile marelui jurist academician rămân valabile și în prezent, păstrându-și astfel relevanța.

Și astăzi ne confruntăm cu o indiferență de ordin general explicabilă doar printr-o inerție mecanicistă și abordare îngustă, tradiționalistă a fenomenului cultural: atunci când sunt enumerate formele culturii noastre, constată A. Rădulescu, se pomenește întotdeauna de cea literară, artistică, istorică, filosofică, politică, socială, economică, științifică etc. și rar întâlnești o mențiune și despre cea juridică, după cum tot așa, când „se citează oamenii noștri învățați ori de mare talent, când sunt elogiați, onorați cu înalte distincții, comemorați”, sunt arătați aproape din toate domeniile, dar rarissime sunt cazurile când e trecut și un jurist! Apoi, dintre „activitățile desfășurate în viața noastră culturală”, sunt menționate de atâtea ori unele mult mai puțin importante decât cea juridică, iar aceasta este uitată; cărțile de drept și revistele sunt prea puțin cunoscute, deși multe dintre ele pot intra în ceea ce considerăm cultură generală; încurajări și susțineri publice pentru întocmirea sau tipărirea lucrărilor juridice aproape că nu se concep.

Un domeniu de o maximă importanță ignorat era considerat cel al tipării de acte vechi (necesare cercetărilor juridice), de cursuri vechi și de alt material juridic; pe de altă parte, în publicarea documentelor nu s-a ținut seama întotdeauna și de interesul ce ele îl puteau prezenta pentru știința dreptului, era denunțat sistemul publicării în prescurtare, care putea satisface pe istoric, dar nu și pe cercetătorul jurist, prin eliminarea unor elemente interesante pentru materia sa.

Tot o mare lipsă o reprezenta și era înregistrată ca atare faptul „de a nu avea la îndemână nici toate legile mai vechi, dintre care unele pot servi chiar pentru o întrebuințare pur practică”, inexistența unei colecții în care să fie publicate, ca în alte țări, toate momentele de drept anterioare epocii moderne, nu exista un acces cu ușurință la materialul juridic mai nou și în fine, lipsea și o bibliografie, chiar mai restrânsă, a lucrărilor juridice. În acest context este suficient să subliniem, de pildă, interesul cultural al cunoașterii și cercetării legilor vechi; de obicei acestea sunt datorate străduinței unui anumit scriitor și oglindesc începuturile ideilor de drept. Adeseori limba în care au fost redactate este diferită de limba națională: în Bizanț și

⁵² Paul Lignieres, *Le temps des juristes*, Coll. Essais, Ed. LexisNexis, Paris, 2012.

Apus legile erau redactate în latină, la noi în slavonă ori grecește, ceea ce face ca analiza lor să nu însemne o simplă „înșiruire de titulaturi sau ordine anonime”, ci să reprezinte adevărate începuturi de cultură și cugetare juridică națională.

11.3. Îndreptarea chipului greșit de a privi cultura juridică românească și a urmărilor sale. În studiul său Andrei Rădulescu încearcă să surprindă și „chipul greșit” cum era privită de mulți cultura noastră juridică, posibilele cauze și mai ales urmările acestui mod de a o înțelege. Astfel, una din cauzele acestei situații ar rezida într-o „greșită concepție care stăpânește mintea multora” în sensul că „nu înțeleg exact noțiunea și însemnătatea Dreptului pentru omenire”. Aceștia dreptul „li se pare ceva foarte simplu, format din niște reguli de bun simț și devine complicat numai când specialiștii caută să-l cuprindă în anumite formule, în texte pe care tot ei le încercă”. Așadar, într-o asemenea viziune îngustă, reduționistă cultura juridică s-ar reduce la asemenea texte de multe ori încâlcite „ceea ce ar da prilej la chițibușuri avocațești, de care toți vorbesc cu spaimă și la fel de fel de greutăți înnebunitoare pentru adevărata dreptate”. În aceeași perspectivă s-ar ridica întrebări precum: ce ar putea conține cărțile juridice, ce ar putea scrie un jurist decât să ia textele și să încerce a le da oarecare lămuriri. Nivelul de înțelegere a specificului și de a exprima o evaluare corectă a domeniului care rezultă din asemenea considerente scutește de oricare alte precizări! Chiar și unii intelectuali cu mai multe cunoștințe „despre ființa și rolul Dreptului” nu „înțeleg suficient legătura între cultura juridică și celelalte forme de cultură” și nici cât de folos le-ar fi, atât pentru lucrările, cât și pentru profesiunea lor „unde principiile juridice ar arunca raze de lumină pentru multe probleme”. Această neînțelegere era pusă pe seama organizării învățământului și a specializării exagerate”. Dar vinovați și nu în ultimul rând, de aprecierea greșită întâlnită în epocă și până astăzi despre cultura juridică erau considerați și juriștii „poate mai vinovați decât alții”. În ce ar consta această vină și mai ales cauzele acestei atitudini? Enumerate și prezentate succint ar fi vorba de: necunoașterea îndeajuns a culturii juridice naționale și ca atare, neputința de a o compara cu altele și consecința de a nu o prețui destul; neutilizarea îndeajuns a acesteia, chiar cei care scriu articole și cărți cercetând rar și superficial ceea ce s-a publicat la noi asupra aceluiași subiect ori concluziile aferente ale jurisprudenței, ori prețuiesc lucrările și pe cei ce scriu în materia Dreptului; în fine, mulți dintre juriștii noi erau „cuprinși de prea multă admirație pentru cultura străină”, așa încât „În loc de a înțelege, prețui și încuraja ce-i românesc, întrebuintează produsele străine și, ceea ce e mai rău, uneori inferioare celor naționale”.

Slaba apreciere a culturii juridice românești în străinătate nu trebuia să surprindă, fiind explicată și justificată îndeosebi „prin aceea că nu s-au făcut cunoscute lucrările noastre mai importante din diversele materii ale Dreptului, prin traduceri bune sau prin lucrări întocmite de cei mai competenți, deseori străinii ne cunosc din lucrările superficiale”. Toate aceste cauze ar fi explicat atunci în mare parte „de ce cultura noastră juridică nu ocupă în judecata generală locul ce merită și de ce nu progresează și mai puternic”.

11.4. *Nevoia „schimbării spre mai bine” și semnele sale interbelice.* În condițiile epocii istorice date și în urma analizei și bilanțului astfel efectuat asupra dezvoltării culturii juridice românești, a percepțiilor privind existența și dimensiunile sale și a imperativelor aferente, Andrei Rădulescu concluziona că: „Se impune dar, o schimbare în spre mai bine”. Savantul jurist își exprima nestrămutata convingere că „neamul nostru poate produce mult și de forate bună calitate în domeniul Dreptului” și că „Mai multă încredere în noi, mai multă muncă și mai bine organizată, vor adevăra în totul această afirmație”. Vremurile care reclamau mai mult ca oricând Dreptate și pentru români impuneau ca o „sacră datorie să punem cât mai mult în evidență cultura noastră juridică, s-o prețuim, să-i aducem îmbunătățiri, să o dezvoltăm în sens cât mai românesc și să-i asigurăm propășirea spre a o înălța între culturile celor mai înaintate popoare”.

Pentru o mai completă reliefare a dimensiunilor și o mai bună nuanțare a conținutului culturii juridice, precum și în vederea îmbogățirii registrului său de exprimare și de manifestare, inclusiv prin remedierea lipsurilor și neîmplinirilor, lucrările lui A. Rădulescu, și îndeosebi studiul din 1942, ne oferă repere importante. Ele se constituie într-un veritabil program de creștere și maturizare a culturii juridice naționale, a schimbării sale în „mai bine” și în consens cu exigențele timpului și mersul dezvoltării dreptului.

Desigur, perioada istorică de referință (post-1942) este marcată de evoluții istorice majore, în raport cu care fenomenul juridic nu a putut rămâne indiferent dar, în același timp, a manifestat și o anumită continuitate prin autonomie proprie, care i-a permis o oarecare devenire în plan cultural-științific. Și aceasta cu atât mai mult cu cât perioada de timp în cauză – de opt decenii – este relativ suficientă spre a permite satisfacerea dezideratelor și obiectivelor de împlinire preconizate de savantul jurist.

În orice caz, nu putem concluziona nici asemenea considerații fără a trimite tot la considerațiile lui D. Gusti, de această dată la imperativul creării unei „culturi proprii genului nostru național” și în felul acesta să putem a „ne afirma cu tărie drepturile noastre de a ocupa cu prestigiu locul ce ni se cuvine în societatea Națiunilor”, care trimitea, cel puțin implicit, și la dimensiunea sa juridică și avea să se împlinescă în câmpul dreptului prin contribuțiile teoretico-practice ale unor personalități precum N. Titulescu, V.V. Pella sau P. Negulescu.

12. Constituirea tradiției constituționale și rolul său în dezvoltarea constituționalismului în România. Introducerea constituționalismului modern a însemnat, cu atât mai mult la noi, o ruptură majoră în viața publică, exprimată atât de sugestiv în discursul-mesaj al lui Mihail Kogălniceanu, din 5 ianuarie 1859, de la Iași, rostit cu ocazia alegerii ca domn a unionistului Al. I. Cuza, prin sintagma „la vremuri noi, legi noi, oameni noi”. Aceasta nu înseamnă că s-a negat orice legătură cu trecutul, dar a marcat în mod fundamental un nou început. Deși formal reprezenta un text preluat, prin traducere, din legea fundamental belgiană de la 1831, prima noastră constituție de la 1866 venea la capătul unor evoluții interne prin care cea mai

mare parte și cele mai importante principii proclamate la acea epocă aveau de mult timp drept de cetate la români. Chiar dreptul public anterior își avea rădăcinile în dreptul slav și dreptul bizantin puternic centralizate și transmitea astfel o atare perspectivă. Constituționalismul va aduce în dezvoltarea statalității românești „saltul european” și se va instala ca tipar fundamental al așezământului instituțional în mod treptat, în cadrul a două etape, mai întâi într-o formulă impusă din afară (prin regulamentele organice de la 1831–1832 urmate de Convenția de la Paris din 1858) și apoi într-una definitivă, liber consimțită și afirmată începând cu Statutul dezvoltător din 1864 și mai ales prin legea fundamentală din 1866. Îndeosebi semnificațiile regulilor de drept public consacrate de Revoluția Franceză au fost preluate și promovate la noi încă de la 1822 prin așa-numita „constituție a cărvunarilor” din Moldova, prin documente ale revoluției de la 1848 precum *Dorințele Partidei Naționale din Moldova* sau *Proclamația de la Izlaz* ori rezoluțiile Divanurilor ad-hoc din 1857. Din această perspectivă, cel puțin și mai ales pe conținut rezonanțele acestor evoluții erau prezente în textul constituțional fondator.

Dezbaterile și disputele politice produse până la acea epocă în Principatele Unite la 1859 într-un singur stat, creaseră o anumită tradiție (de circa patru decenii și jumătate ca preocupări publice!) și familiarizare a societății cu principiile care, deși apăreau formal a fi importate, erau, în realitate, pe fond cunoscute și împărtășite în semnificațiile lor. În același timp importul belgian, în consonanță cu caracterul neolatin al întregului transplant juridic modern, nu a fost întâmplător, era considerat cel mai potrivit pentru promovarea proiectului statal național, iar formula românească a cuprins adaptări și inovații dictate de rațiuni istorice, tradiții interne și exigențe economice. Ea a fost preluată și consolidată odată cu adoptarea pactului constituțional de la 1866, dezvoltată specific într-o perioadă (1866–1877) de un stat fără o independență deplină, recunoscută internațional în 1878, apoi cu ocazia modificărilor prime ale textului său și în contextul practicii politico-instituționale pe care a generat-o. Născut dintr-o „revoluție pașnică”, regimul constituțional fondator de la 1866 va refuza orice autoritarism și va înscrie printre datele sale fundamentale o separație netă, clară a celor trei puteri: legislativă, executivă și judiciară, iar doctrina întemeietoare va fi cea a limitării suveranităților puterilor în stat, garantată prin sancțiuni directe și indirecte⁵³.

Reprezentând un punct culminant al afirmării constituționalismului în România, Constituția din 29 martie 1923 a contribuit major la constituirea tradiției constituționale în țara noastră. Un atare fenomen s-a reflectat, mai întâi, prin referirile și trimiterile exprese sau implicite ulterioare, deopotrivă, la textele normative sau spiritul așezământului constituțional fondator centenar, văzut întotdeauna ca o continuare și actualizare a cadrului inițial stabilit la 1866. Prin prevederile art. 98 teza a 5-a ale Constituției din 27 februarie 1938 ea a fost abrogată

⁵³ C. Dissescu, *L'évolution du droit public roumain de 1869 à 1920*, în „Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869–1919): livre du cinquantenaire de la Société de législation comparée”, tome 2, Paris, 1922, p. 501.

expres; la rândul său, legea fundamentală carlistă urma să fie suspendată prin Decretul regal nr. 3052 din 5 septembrie 1940. După evenimentele care au marcat perioada, prin Decretul regal nr. 1626 din 31 august 1944, deși nu se abroga și acest act normativ suspensiv, erau restabilite toate drepturile românilor, recunoscute de „Constituția din 1866, cu modificările aduse ulterior de Constituția din 1923”; de asemenea, puterile statului urmau să fie exercitate „după regulile cuprinse în Constituția din 1923”, cu precizarea că, până la organizarea reprezentativei naționale, puterea legislativă se exercita de către rege, la propunerea Consiliului de Miniștri. În fine, prin Legea nr. 363 din 30 decembrie 1947 pentru constituirea Statului Român în Republica Populară Română, „Constituția din 1866 cu modificările din 29 martie 1923 și acelea din 1 septembrie 1944 și următoarele, se abrogă” (art. 2), urmând ca Adunarea constituantă „să hotărască forma noii constituții”. Trimiterile la cele două constituții pe care le făceau legiuitorii din 1944 aveau „mai mult o valoare politică decât juridică... Prin aceasta se pune capăt regimurilor dictatoriale și se afirmă o lungă tradiție constituțională în privința drepturilor și libertăților cetățenilor”⁵⁴. Elaborarea noii constituții democratice după 1989 a stat sub semnul reînnoșării tradițiilor constituționale reprezentate de legea fundamentală din 1923 și revenirii la valorile constituționalismului european. Un reper important l-a reprezentat, în acest context, republicarea în 1990 a lucrării aferente celor 23 prelegeri ale ISR, în 1923, cu mențiunea relevantă: „Considerăm că este o datorie a noastră de a aduce la cunoștință cititorilor principiile ce au stat la baza elaborării Constituției din 1923, precum și a textului acesteia, astăzi când ne aflăm în fața dezbaterii și elaborării noii Constituții a României”⁵⁵. O atare poziționare de continuare și valorificare a „tradițiilor constituționale democratice”, în frunte cu cele ale legii fundamentale din 1923, a fost expres și consecvent exprimată și de alcătuitoarea constituției din 8 decembrie 1991. „Pentru elaborarea acestui document (proiectul de constituție – n.n. M.D.) s-au avut în vedere tradițiile constituțional-democratice ale țării noastre, printre care și cele reflectate în Constituția din 1923...”⁵⁶ indicându-se, în acest sens, de exemplu, structura bicamerală a Parlamentului, instituția șefului statului care nu e ales de Parlament, organizarea puterii judecătorești (ierarhia instanțelor, Consiliul Superior al Magistraturii, Ministerul Public) ș.a.

Ulterior, prin revizuirea din 2003, în textul Constituției din 8 decembrie 1991 [art. 1 alin. (3) „... valori supreme, în *spiritul tradițiilor democratice ale poporului român*”] „s-a adăugat o idee novatoare, în sensul căreia garantarea tuturor acestor valori supreme trebuie realizată în *spiritul tradițiilor democratice ale poporului român*...”. „Codificarea constituțională a unor aspecte care pot avea valoare de reper

⁵⁴ Ion V. Gruia, *Curs de drept constituțional*, Facultatea de Drept, București, 1945–1946, p. 1111.

⁵⁵ „Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor”. *Notă asupra ediției*, Editura Humanitas, București, 1990, p. 5.

⁵⁶ Principiile și structura proiectului de constituție, Alocuțiunea domnului Antonie Iorgovan din 13 februarie 1991, în vol. „Geneza Constituției României 1991. Lucrările Adunării Constituante”, Regia Autonomă „Monitorul Oficial”, București, 1998, p. 56.

moral pentru stat și pentru conduita tuturor subiectelor de drept din cadrul său, dar care sunt lipsite de caracter normativ, a fost viu și îndelung discutată de doctrină, cel mai adesea în spirit critic⁵⁷.

Dincolo de atari conotații colaterale, principala semnificație a textului constituțional actual rezidă în confirmarea existenței și continuarea și de către constituția în vigoare a tradiției constituționale prefigurate definitiv prin momentul constituțional centenar. Într-adevăr, istoria ori tradiția (constituțională) nu e o simplă grabă a trecutului, ci ceva care acționează asupra prezentului și aceasta se reflectă în privința a ceea ce a fost și contează pentru prefigurarea evoluțiilor viitoare. Aceste două funcții opuse se întâlnesc în „înțelegere hermeneutică”. Tradiția e o reproducere a trecutului, dar, în același timp, totodată o creație în prezent. Cele două fațete – cea a trecutului venind spre prezent și cea a prezentului transmițând trecutul – fuzionează prin înțelegere hermeneutică. Tradiția e în acest mod creată pe măsură ce „vechile drepturi sunt renovate fără încetare, pentru a fi asimilate în stare actuală”. Aplicat prezentului, dreptul trecutului creează o nouă tradiție și, în același timp, se orientează spre viitor⁵⁸. În dreptul comparat se vorbește, în acest context, de apariția unei norme de supra-constituționalitate, aferentă unui „fundament juridic” al legii fundamentale, constituind o veritabilă „constituție a constituției” și de care trebuie să se țină seama în cadrul revizuirilor, ca o limită evidentă a acestora.

Dintr-o atare perspectivă și în acest mod structurată tradiția constituțională constituie o componentă indispensabilă a identității constituționale, de la ale cărei exigențe nu se poate abdică niciodată și în nicio împrejurare întrucât ar însemna negarea însăși a bazelor statalității și ordinii constituționale constitutive românești. Elementele sale au dobândit prin repetabilitate și persistență repere ale particularității juridice, ajungând în patrimoniul intangibil al specificului național.

Concluzii. Ca parte integrantă a procesului de unificare statală a națiunii române momentul constituțional 1923 a oferit cupola juridică fundamentală a (noului) edificiu politico-statal național, marcându-se astfel definitivarea primei etape a sa, cea de constituire prin „alipire” la Vechiul Regat și astfel întregirea lui cu toate ținuturile românești. Odată cu prefigurarea și stabilizarea construcției statale prevederile constituționale au reprezentat baza juridică a continuării și definitivării unificării legislative, judiciare, socioculturale și de avânt economico-social al țării. Punct culminant al evoluției constituționalismului modern la români, constituția devenea și expresia capacităților acestuia de integrare statală, modernizare socio-politică și creștere civilizațională, îmbogățindu-i astfel conținutul și semnificațiile. Dar, ca act de cunoaștere socială și exprimare juridică și mai ales prin semnificațiile sale, adoptarea

⁵⁷ I. Muraru, E.-S. Tănăsescu (coord.), *Constituția României. Comentariu pe articole*, ediția a 2-a, revizuită și adăugită, Editura C.H. Beck, București, 2019, p. 17.

⁵⁸ N. Ofuji, *Tradition constitutionnelle et supra-constitutionnalité : y a-t-il une limite à la révision constitutionnelle?*, „Revue Française de Droit Constitutionnel” nr. 3/2004, p. 619–631.

Constituției din 1923 va rămâne în istorie nu numai ca un moment politic excepțional, de importanță majoră, ci și ca un monument al civilizației juridico-politice românești. Construcția astfel realizată se înscria deja în perspectiva propriilor tradiții constituționale, se întemeia pe conceptele majore ale dreptului constituțional modern și ale dreptului public internațional și realiza o primă sinteză a constituționalismului românesc. Și de aceea acum, la centenar, se impune a se vedea și trata ca atare. Mai mult ca în orice altă privință, analiza și cinstirea sa confirmă adevărul că, după cum principala virtute a culturii e aceea de a ajuta la o mai bună citire a lumii care ne înconjoară, tot așa și dreptul și, prin urmare, și cunoașterea sa nu mai trebuie să rămână un mijloc de criptare a ei, ci unul și de a decipta și valoriza mai bine trecutul. Din această perspectivă, lucrarea constituțională încununată prin adoptarea Constituției României întregite a însemnat și un mare act de creație juridico-instituțională și civilizațională națională. El s-a înscris procesului istoric general de deplină definire a națiunii române, început la mijlocul secolului al XIX-lea și desăvârșit imediat după Primul Război Mondial. A presupus o împletire complexă și inedită de elemente politice, juridice și sociale, o întâlnire de tradiții și experiențe europene, o diversitate de abordări practice, teoretice, conjuncturale și de durată, și toate subsumate imperativului de sinteză și de integrare într-un nou tot al cărui liant era nevoia construirii și afirmării specificului propriu.

O atenție deosebită s-a acordat, în acest context, aspectelor de drept comparat, care au servit ca repere în discuții și comparabile în aprecierea soluțiilor adoptate; în cadrul ciclului de prelegeri gustiene s-au abordat și teme privind „constituția sovietică și constituția democratică” (concepută în ecuația „dictatură și democrație” și în cheia avertizărilor aferente), sistemul constituțional anglo-saxon, iar în anexa volumului care le-a reunit erau prezente textele, în ediție franceză, ale constituțiilor în vigoare ale unor țări europene (Germania, Austria, Belgia, Polonia, Rusia Sovietică, Regatul sârbilor, croaților și slovenilor, Ceho-Slovacia); în fine, în cadrul dezbaterii pe articole a proiectului în Constituanta, s-a recurs adesea la trimiteri comparatiste din legile fundamentale, cu precădere ale statelor constituite național după Primul Război Mondial. Cu observația că „excepționalitatea” românească consta în faptul că la noi statul unitar era și devenea și consacrat constituțional, și unul național, constituit nu dintr-o „populație mixtă”, ci cu una covârșitor românească, în care minoritățile se bucurau constituțional nu de „drepturi speciale”, ci egale cu cele ale majorității.

În privința conținutului normativ, ea a reprezentat, în cele din urmă, o actualizare și adaptare a datului constituțional configurat la 1866 în termenii unei noi sinteze la cadrul național reîntregit și la cel european reorganizat pe bazele dreptului și valorilor cooperării și dialogului reciproc creator. Opera juridico-constituțională de acum un secol a fost una de sinteză, la care au participat profesorii de drept constituțional de la cele patru facultăți de drept ale țării, ceilalți specialiști reputați în materie, cărora li s-au alăturat, din perspectivele specifice, sociologi, istorici sau economiști. Ea s-a ancorat dezbaterilor de idei ale timpului și s-a racordat doctrinei neolatine biruitoare a solidarismului juridic, circumscrisă însă particularităților

reieșite din nevoile statului național unitar român. Toate acestea s-au constituit într-o prețioasă moștenire ale cărei seve cultural-istorice dăinuie până astăzi și se impun a fi valorificate ca atare. Așadar, integrată pe deplin momentului istoric de apartenență, aceasta era chemată, înainte de toate, să guverneze „întregul regat așa cum a reieșit el din război”. Elaborat după 57 de ani de viață constituțională modernă, noul text al legii fundamentale păstra planul și diviziunea materiilor celui anterior, conținea, pe de o parte, modificări aduse principiilor sale, iar, pe de alta, prevederi menite să reglementeze aspecte cu totul noi. El se distingea de formularea anterioară prin aceea că nu mai apărea ca o „lucrare teoretică, produsă printr-o simplă imitație”, ci drept rezultatul vieții unui stat îndelung preocupat de numeroase probleme de ordin politic, juridic și economic. Unele au luat naștere din confruntarea cu timpul a așezământului politico-statal de la 1866, altele în circumstanțele rezultate în urma Primului Război Mondial. S-a apreciat că marea majoritate dintre acestea s-au rezolvat prin adecvarea și actualizarea cadrului constituțional⁵⁹. Era vorba, în mod indiscutabil, de un progres multidimensional major: politico-statal, juridic și socio-economic. În fine, într-o formulare succintă dar elocventă, M. Djuvara, într-un anumit fel, concluziona: „Legea fundamentală de la 1866 a fost cea a vechiului stat al României; legea fundamentală din 1923 a fost cea a noii României mărite în urma războiului, atâta cât circumstanțele politice i-au permis. Principiile generale și marea majoritate a textelor de la 1866 au trecut în Constituția din 1923”⁶⁰.

Din perspectiva evoluției constituționalismului în țara noastră este de remarcat faptul că perioada interbelică a confirmat constituirea, pornind de la experiențele momentului fondator 1864–1866, a două tradiții constituționale românești. Una democratică, instituită de constituția din 1866, moștenitoare directă a programelor politice liberale de la 1848, configurată după modelul celei belgiene (1831), care consacra principiile democratice occidentale (franco-americane) și stabilea un sistem parlamentar de guvernare, asemănător celui care, afirmat în Anglia, ajunsese pe continent și își cristalizase dimensiuni proprii. Ea își găsea în legea fundamentală din 1923 un punct culminant și, printr-un arc peste timp, avea să devină izvor de inspirație pentru noul constituționalism românesc apărut după 8 decembrie 1991. Cealaltă, autoritară, inaugurată prin Statutul dezvoltător din 1864 al Domnitorului Al. I. Cuza, cu evidente rădăcini în „cezarismul” constituțional francez al timpului, însă apreciat de N. Iorga drept a exprima „o gândire politică românească, o potrivire la nevoile vremii cum se înfățișau la noi, un mijloc de autoritate și un instrument de guvernământ”⁶¹, ale cărei antecedente aveau să fie revendicate de promotorii constituției carliste din 1938 care degaja un veritabil „aer familiar” (M. Djuvara).

În mod evident, acum o sută de ani „noua întocmire constituțională” s-a caracterizat și prin faptul că nu a mai fost una importată, precum cea de la 1866, și nu

⁵⁹ A. Theodoresco, *La nouvelle constitution de Roumanie*, în „Bulletin de la Société de législation comparée”, nr. 4-5-6, aprilie–iunie 1926, p. 328, p. 358.

⁶⁰ M. Djuvara, *La nouvelle Constitution roumaine et son esprit*, lucr. cit., p. 277.

⁶¹ N. Iorga, *Ce a fost și ce este Constituția României*, Editura Bucovina, I.E. Toronțiu, București, 1938, p. 7.

a mai putut fi și nu a fost una pur și simplu concedată (octroiată) așa încât, dacă nu s-a reușit să se facă cu concursul și prin acordul tuturor partidelor, s-a încercat (prin inițiative precum seria de prelegeri a ISR sau anteproiectele) să se dezbată, să informeze și să obțină o adeziune socială cât mai largă. Chiar dacă s-a vorbit de lipsa unei „conștiințe clare a constituționalității”, prin demersurile făcute și ideile vehiculate se afirmă elemente prime a ceea ce peste un secol aveau să devină „cultura constituțională specifică unei comunități naționale”⁶². Demersul constituțional s-a înscris în mod evident și conștient în continuarea cadrului fundamental stabilit la 1866 și în vederea adaptării sale la ritmul dezvoltării istoriei așa cum se preciza, de exemplu, în Raportul Senatului asupra proiectului „Faptele istorice cunoscute cer o a treia nouă redacțiune a articolului 1 din Constituția de la 1866”.

Elaborată și adoptată sub presiunea evenimentelor istoriei, în condițiile unei vieți politice bulversate și dezorientate și o societate în construcție, Constituția din 29 martie 1923 a reprezentat un punct culminant al procesului inaugurat la mijlocul veacului al XIX-lea de afirmare a statului român de tip european. Ea a fost puternic personalizată de proiectul național liberal de desăvârșire a unificării statale și modernizării economico-sociale și a stabilit cadrul constituțional-normativ general de integrare a noilor provincii alipite în așezământul statal unitar, devenit acum și național. „Legea legilor” statului național unitar a cristalizat o tradiție constituțională, a prefigurat o democrație constituțională consacrată și a deschis noi perspective de afirmare constituționalismului democrat-parlamentar, dovedindu-și vitalitatea prin constantele și valorile pe care le-a lăsat moștenire. Nu în ultimul rând, ci în mod semnificativ, momentul constituțional astral al românilor 1923 se înscrie în noul val de constituționalism european care a urmat Primului Război Mondial și a rezonat organic cu valorile și evoluțiile sale. Totodată, prin dezbaterile provocate, analizele efectuate și lucrările publicate s-au pus bazele doctrinei române de drept public, una prin excelență a statului național unitar ca matrice de existență și de dezvoltare istorică. În prelungirea sa și ca rezonanțe în plan internațional, diplomația avea să creeze și doctrina națională de drept internațional public.

După perioada de simulare a constituționalismului legată de regimurile autoritare și, respectiv, totalitare, aferentă răstimpului 1938–1989, revenirea constituționalismului democratic a găsit în moștenirea momentului constituțional 1923 resurse importante de revitalizare și redefinire.

⁶² Curtea Constituțională, Decizia nr. 611 din 3 octombrie 2017. După ce în avizul dat în cauză de Comisia de la Veneția se arată că „În România culturile politice și constituționale trebuie dezvoltate”, instanța constituțională reține că în sfera semnificațiilor statului de drept se circumscriu și „... comportamentele și practicile constituționale, care își au sorgintea în odinea normativă constituțională, privită ca ansamblu de principii ce fundamentează raporturile sociale, politice, juridice ale unei societăți. Altfel spus, această ordine normativă constituțională are o semnificație mai amplă decât normele edictate de legiuitor, constituind cultura constituțională specifică unei comunități naționale” (pct. 107). Sunt perceptibile în atari considerații rezonanțe peste timp din aprecierile cuprinse în prelegerea profesorului R. Boilă, *Principiile constituției noi*, susținută la 25 mai 1922, în cadrul ciclului organizat de ISR.

Într-adevăr, noul moment constituțional refondator a presupus, de asemenea, invocarea și valorificarea moștenirii istorice aferente, iar opțiunea integrării euroatlantice racordarea la datele și spiritul constituționalismului contemporan.

Susținută la vremea respectivă în mod egal prin argumente politice și formal juridice demne de luat în seamă, *revigorarea* nemijlocită a tradiției constituționalismului românesc prin repunerea în vigoare a Constituției din 1923 nu a reprezentat o opțiune reală nici pentru regimul politic instaurat în România după Revoluția din decembrie 1989, nici pentru majoritatea constituționaliștilor români. Dincolo de problema formei de guvernământ monarhice sau republicane, transformările social-politice, economice și culturale survenite între timp reclamau un nou așezământ constituțional configurat în acord cu paradigma democratic-liberală dominantă în spațiul Europei Occidentale, ale cărei tradiții inspiraseră însă și constituțiile române din 1866 și 1923. Întreruptă pentru o jumătate de secol, tradiția constituționalismului românesc avea să fie astfel *reinventată* pornind de la stadiul contemporan al constituționalismului european reflectat *subsecvent* în afirmarea unei *continuități* deopotrivă instituționale (precum în cazul parlamentului bicameral) și ideatice (precum statalitatea națională unitară și indivizibilă a României) între aceste constituții și Constituția din 1991.